

Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunističke partije Jugoslavije do 1941. godine

Nikola Babić

U političkoj borbi i raspravljanju o nacionalnim odnosima naroda Jugoslavije od pojave modernih nacionalnih pokreta u našim zemljama do njihovog političkog razrješenja u narodnooslobodilačkom ratu 1941. do 1945. godine stalno je bio prisutan i jedan vrlo akutan i specifičan problem tih odnosa — pitanje nacionalnog karaktera i položaj Bosne i Hercegovine. Taj problem se javlja, osobito u sklopu srpsko-hrvatskih odnosa, već u periodu borbe za nacionalno oslobođenje ispod tuđinske vlasti do 1918. godine, a kasnije, u okviru nacionalnih odnosa u centralističkoj Jugoslaviji, postaje vrlo značajna komponenta rješenja nacionalnog pitanja.

Postavlja se pitanje u čemu je specifičnost ovog problema i kako je tekao proces njegovog razrješavanja do ostvarenja ideje o teritorijalno-političkoj samostalnosti Bosne i Hercegovine u okviru federacije naroda Jugoslavije?

U Bosni i Hercegovini su se u toku istorijskog razvoja formirale i nastanjuju je u nerazlučivoj izmiješanosti tri nacionalne, odnosno etničke grupacije — Srbi, Hrvati i Muslimani, pa, prema tome, ona nema obilježje jednonacionalne jugoslovenske zemlje i, u klasičnom smislu riječi, nije se mogla isticati potreba njenog nacionalnog suvereniteta. Ova specifičnost uslovlila je da se uporedo sa nastankom procesa uobličavanja nacionalne individualnosti Srba i Hrvata u prvoj polovini XIX vijeka i dalje razvojem toga procesa, pa i pojavom i evolucijom ideje o jedinstvu naroda Jugoslavije, permanentno vodila polemika i politička borba oko nacionalnog karaktera i nacionalne pripadnosti Bosne i Hercegovine Srbiji ili Hrvatskoj. Uporedo s tim koncepcijama rađa se i ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine još u doba turske vladavine, ona egzistira u raznim vidovima kasnije pod austrougarskom upravom da bi se zajedno sa šovinističko-hegemonističkom borbom velikosrpske i velikohr-

vatske buržoazije za Bosnu i Hercegovinu prenijela u politički život stare Jugoslavije. Do oslobodilačkog rata i revolucije nacionalnu i vjersku podijeljenost stanovništva Bosne i Hercegovine iskorištavali su radi postizanja političkih ciljeva sve građanske političke partije i vladajući režimi podstrekavajući jednu grupaciju stanovništva protiv druge, iskorištavajući njihovu nacionalnu i vjersku podijeljenost i na taj način su onemogućavali istinsko zblježavanje i sporazumijevanje naroda Bosne i Hercegovine. Ova pojava se javlja kao odraz dubljih istorijskih odnosa stvorenih u dugogodišnjem periodu tuđinske vladavine i naraslih nacionalizama na ovom nacionalno heterogenom području u periodu razvitka građanskog društva.

Istorijski razvitak je nedvojbeno pokazao da narodna borba u jugoslovenskim zemljama za istinsku slobodu i punu ravnopravnost, a time i borba za pravilno rješenje položaja Bosne i Hercegovine, za čitavo vrijeme dok su građanske snage imale dominantan uticaj na politički život ili bile na vlasti, — nije mogla uspjeti niti su se te težnje mogle ostvariti pod njihovim vođstvom. I letimičan uvid u političku aktivnost ovih snaga, organizovanih u razne građanske grupe i partije, prije svega onih koje su svoju politiku zasnivale na šovinističko-separatističkim nacionalizmima, a i onih oportunističkih koje su povremeno predvodile progresivne nacionalne pokrete — pokazuje da je u njihovim programima, a pogotovo u praktičnoj djelatnosti, bilo vrlo malo elemenata potrebnih za ostvarenje borbenog akcionog jedinstva za stvaranje jedne zajednice ravnopravnih i slobodno udruženih naroda Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini, koja je bila područje najvećeg razdora i šovinističkih sukoba između velikosrpske i velikohrvatske buržoazije, u srpskom i hrvatskom građanstvu, koje je inkliniralo nacionalnim maticama u Srbiji i Hrvatskoj, a u staroj Jugoslaviji se uglavnom uključuje u građanske partije ovih zemalja, kao i u begovatu i građanstvu koji su politički predstavljali muslimansko stanovništvo — najviše ugroženo u tim sukobima — bilo je još manje elemenata koji bi vodili zblježavanju sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije. Nacionalni i vjerski antagonizam rastočio je ove političke snage i one nisu bile u stanju da ujedine svoju volju i povedu neku ozbiljniju akciju niti za povoljniji status Bosne i Hercegovine pod tuđinskom vlašću, niti za najpogodnije rješenje njenog položaja u Kraljevini Jugoslaviji. Istina, u pojedinim istorijskim presjecima ili krizama procesa borbe za nacionalno oslobođenje, odnosno za rješenje položaja Bosne i Hercegovine — prilikom okupacije 1878, u borbi za kulturno-prosvjetnu autonomiju krajem XIX i početkom XX vijeka, prilikom aneksije 1908, u prevratu 1918. godine i kasnije, javljali su se elementi sporazumne akcije i savezi skromnih programskih okvira građanskih političkih snaga dviju ili triju grupacija, ali bi njih nestajalo ubrzo poslije saniranja političkih kriza i poremećaja.

Pitanje pune nacionalne slobode i političke ravnopravnosti naroda Jugoslavije, a time i problem pravilnog rješenja položaja Bosne i Hercegovine u okviru njihove zajednice, mogli su se pozitivno riješiti tek u narodnooslobodilačkoj borbi, koju je u periodu 1941—1945. godine organizovala Komunistička partija Jugoslavije, a u toku koje je paralelno ostvareno i nacionalno i socijalno-političko oslobođenje. U stvari, položaj Bosne i Hercegovine, koju usljed nerazdjeljive izmiješanosti srpskog,

muslimanskog i hrvatskog stanovništva nije bilo moguće priključiti ni Srbiji ni Hrvatskoj ili dijeliti je između njih, a da to ne ide na štetu hrvatskog, srpskog, a osobito muslimanskog stanovništva — bolje reći — na štetu svih njih; koja je uz to imala svoju državno-pravnu tradiciju još iz srednjeg vijeka i približno utvrđene istorijske granice i istorijski razvijenu političku posebnost iz perioda turske i austrougarske vladavine, osporavanu samo za vrijeme stare Jugoslavije — dakle, njen položaj mogao je biti riješen samo na taj način da ona u novoj Jugoslaviji dobije status ravnopravne jedinice sa ostalim jugoslovenskim zemljama. Osim toga, u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije pitanje statusa pojedinih jugoslovenskih zemalja rješavalo se na principu samoopredjeljenja naroda, koji se ostvarivao već samim masovnim učešćem naroda u oružanoj borbi i isto tako masovnom podrškom političkoj praksi NOP-a. Poslije dugogodišnjeg iskustva nacionalnih i vjerskih nesuglasica, podsticanih sa strane i od domaćih građanskih političkih snaga i vjerskih krugova, a pogotovo poslije iskustva stečenog u vrijeme masovnih zločina okupatora i kvislinga u 1941. godini i kasnije u toku rata, kod širokih narodnih masa u Bosni i Hercegovini ubrzano je sazrijevala ideja o istovjetnosti njihovih interesa i o potrebi čvrstog bratstva i jedinstva. Zato su se one, svojim masovnim učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi, bezrezervno opredijelile i podržale rješenje položaja Bosne i Hercegovine na taj način što je ona, uz pet nacionalnih, postala šesta ravnopravna jedinica socijalističke zajednice naroda Jugoslavije.

Da bi se naučno osvijetlio taj put koji su narodi Bosne i Hercegovine prešli otkako se u jugoslovenskim zemljama u prvoj polovini prošlog vijeka javlja nacionalno pitanje do njihove političke emancipacije u federaciji naroda Jugoslavije, da bi se objektivno prikazala uloga građanske klase i begovata, odnosno njihovih političkih partija i grupa, uloga radničke klase i Komunističke partije Jugoslavije u ovom procesu — nužna su zamašnija i dugoročnija istraživanja. U ovom radu cilj nam je da odaberemo i kontinuirano povežemo one bitne činjenice i momente koji obilježavaju osnovna gledanja na pitanje položaja Bosne i Hercegovine i faze razvitka ideje o autonomiji ove pokrajine nastale u političkoj praksi građanskih političkih snaga i KPJ do oslobodilačkog rata i revolucije.

I

U vrijeme ilirskog pokreta iz tridesetih, i jugoslovenskog pokreta iz šezdesetih godina prošlog vijeka razvijena je teza o jedinstvu srpskog i hrvatskog naroda, a na osnovu nje dalje je razvijena i jugoslovenska ideja. Ta teza je najviše fundirana na teoriji da srpski i hrvatski jezik predstavlja jedan jezik. Međutim, u međuvremenu, s kraja četrdesetih i pedesetih godina, pojavila se i vrlo žustra novinska prepiska između srpskih i hrvatskih publicista povodom napisa Vuka Karadžića iz 1849. godine pod naslovom, **Srbi svi i svuda**, u kojem je on tvrdio »da su osim čakavaca, svi drugi stanovnici u hrvatskim i srpskim krajevima — Srbi«, koju tvrdnju je on kasnije uglavnom ispravio.¹⁾ U toj prepisci se išlo do međusobnog negiranja nacionalnosti, jezika i književnosti. Pre-

¹⁾ Vaso Bogdanov: **Živa prošlost**, Zagreb, 1957, str. 9.

nesena u politički život, cjelokupna ova aktivnost iz vremena tridesetih do sedamdesetih godina prošlog vijeka — rezultirala je pojavom velikosrpske i velikohrvatske ideje, što će imati ogromne reperkusije na kasniji politički život u odnosima ova dva naroda i u Jugoslaviji u cjelini. Nosioci ovih ekskluzivnih ideja stvarali su onda svoje programe u kojima su pledirali na stvaranje velike srpske, odnosno velike hrvatske nacije i države. U političkoj i kulturnoj propagandi nosioci ovih nacionalističkih ideja obostrano su međusobno negirali srpsko, odnosno hrvatsko ime i nacionalnu posebnost uopšte, a naročito u krajevima u kojima živi izmiješano srpsko, hrvatsko i muslimansko stanovništvo — u Bosni i Hercegovini, prije svega. U takvoj političkoj konstelaciji javljala su se razna gledišta o nacionalnoj i teritorijalnoj pripadnosti, odnosno i izvjesnoj političkoj posebnosti Bosne i Hercegovine.

Srpski nacionalizam u Bosni i Hercegovini razvijao se do okupacije 1878. godine uglavnom kao antipod muslimanskom feudalizmu i turskoj državi. Isto tako snažan faktor bilo je i samo postojanje srpske i crnogorske države bez feudalnih odnosa i sa slobodnom zemljom. Obje te države, opet, — Srbija u Bosni, Crna Gora u Hercegovini — nastojale su takođe »... da organizuju nacionalnu svijest i nacionalni otpor. Srpska propaganda počela je pod knezom Mihajlom u okviru njegovih spoljno političkih planova, a organizovao ju je Ilija Garašanin, koji je u svim krajevima Bosne imao svoje agente«. ²⁾ Bečki dvor čiji su pojedini državnici još tridesetih godina XIX vijeka blagonaklono gledali na »potrebu jugoslovenskog ujedinjenja i favorizirali Ilirski pokret«, ³⁾ — iako je Meternih progonio ovaj pokret i sprečavao svaku njegovu nacionalno-političku aktivnost — odnosio se tolerantno i prema planovima o ujedinjenju Jugoslovena koje su stvarali knez Mihajlo i biskup Štrosmajer šezdesetih godina prošlog vijeka, ⁴⁾ — sve do prvih konkretnih manifestacija politike zasnovane na tim planovima. Ali kada je knez Mihajlo zatražio »od sultana da mu preda u carsko ime administraciju Bosne, a istodobno je Hercegovini posvećivao najveću pažnju novi crnogorski vladar knez Nikola«, onda je »sve to izazvalo i budnu pažnju Austro-Ugarske, koja je u takvim prilikama odlučila da obje zemlje — ako ih već Turska mora izgubiti — uzme u svoju upravu«. ⁵⁾ Čim su se jasnije ispoljile te težnje Monarhije, neki hrvatski građanski političari počeli su 1869. godine raditi »na sjedinjenju Bosne s Austrijom, odnosno s Hrvatskom u okviru Austro-Ugarske«. ⁶⁾ To je predstavljalo početke praktično-političkih sukoba srpskog i hrvatskog nacionalizma oko teritorijalne pripadnosti Bosne i Hercegovine Srbiji ili Hrvatskoj. Politička misao da se ova teritorija sjedini sa Srbijom predstavljala je, kako to kaže Svetozar Marković u **Srbiji na istoku**, »... načelo politike koja je poznata pod imenom »Velika Srbija«, odnosno »značilo je preneti vrhovnu vladu nad Bosnom i Hercegovinom od sultana na vladajuću porodicu

²⁾ Veselin Masleša: **Dela III, Mlada Bosna**, Sarajevo 1956, str. 195—6.

³⁾ Dr Nikola Stojanović: **Bosanska kriza**, Sarajevo 1958, str. 73.

⁴⁾ Isto, str. 7.

⁵⁾ Ferdo Šišić: **Pregled povijesti hrvatskog naroda**, Zagreb 1962, str. 476.

⁶⁾ Vaso Bogdanov: **Historijska uloga društvenih klasa u rješenju jugoslovenskog nacionalnog pitanja**, Zagreb, 1954, str. 82.

Obrenovića«.⁷⁾ Napadajući takvu politiku, Marković je pisao u **Oslobođenju** br. 7. iz 1875. godine: »Srbija je stajala prema Bosni i Hercegovini, pa i prema Crnoj Gori i Bugarskoj kao osvajač. Ona nije nikada stala prema njima na zemljište jednakosti (...) Pokušala je dugo da »legitimnim« putovima zadobije Bosnu i Hercegovinu, ali tada je bila kao osvajač prema ondašnjem narodu«. Poznato je da su Svetozar Marković i njegovi savremenici — srpski socijalisti smatrali da pitanje i Srbije i cjelokupnog balkanskog nacionalnog mozaika može da riješi revolucija »koja bi se završila uništenjem svijih država što danas smetaju da se ti narodi sjedine kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici; kao savez opština, županija, država, — kako im najudjesnije bude«.⁸⁾ Posi-gurno, pod uticajem ovih shvatanja, javio se 1874. godine — neposredno pred bosansko-hercegovački ustanak — i Pelagićev program uređenja Bosne i Hercegovine u čijem se dijelu bližih ostvarenja predviđa sporazum sa Muslimanima i Hrvatima, i nužnost da se i oni uvjere da je potrebno da zajedno sa Srbima zbacе tursku vlast i organizuju potpuno novo državno uređenje — kao sistem opštinske samouprave, sa slobodom štampe, govora i udruživanja, u ustavnoj monarhiji »dok narod monarhiju trebao bude«, u kojoj bi najviša vlast bila narodna skupština.⁹⁾

U toku ustanka 1875—1878. plela je svoju mrežu kombinacija oko Bosne i Hercegovine evropska politika. Sami ustanici iz Bosne proglasili su krajem juna i početkom jula 1876. godine ujedinjenje sa Srbijom,¹⁰⁾ a u ljeto 1877, nakon vojnog poraza i poslije saznanja da ih srpska Vlada ne želi pomagati, došlo je do formiranja privremene bosanske vlade. U izjavi te vlade, koju je sačinjavalo 10 Srba, 3 Hrvata i 1 Rus, jasno je uočljiva prosrpska orijentacija, odbijanje strane vlasti u Bosni i Hercegovini, ali i nedostatak elemenata koji bi doveli do saradnje sa muslimanskim stanovništvom u ostvarenju njenog programa. Tu se, između ostalog, ističe da »narod bosanski niti pak želi da postane sastavni deo ma koje druge države, (misli se prije svega na Austro-Ugarsku Monarhiju — N. B.). (...) Narod bosanski prolijeva svoju krv za oslobođenje svoje od turskog robstva i želi da se ujedini sa ostalim srpskim zemljama. Ako li pak to ujedinjenje, današnje političke prilike Evrope, po našoj želji dopustile ne bi, onda narod bosanski želi imati svoju potpunu slobodu i samoupravu, a bez da se odrekne za ubuduće svojih težnja i svoga historičkog i narodnog prava za ujedinjenje svoje sa ostalim srpskim zemljama u jednu državu koja bi mogla biti od velike koristi za opšte slovensko pitanje«.¹¹⁾ Sve su ovo, međutim, zajedno sa predviđenom autonomijom za Bosnu i Hercegovinu u San Stefanu, u kojem je Rusija diktirala Turskoj uslove mira, bile kratkotrajne kombinacije oko kojih je vođena i praktična djelatnost. Došao je Berlinski kongres juna 1878. i sklopljen je novi mirovni ugovor po čijem je 25.

⁷⁾ Svetozar Marković: **Iz političkih spisa i prepiske**, Sarajevo 1952. str. 102—3.

⁸⁾ Isto, str. 107.

⁹⁾ Millorad Ekmečić: **Ustanak u Bosni 1875—1878**, Sarajevo 1960, str. 68—9.

¹⁰⁾ Isto, str. 231—2.

¹¹⁾ Citati izjave u istom djelu, str. 327.

članu Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu, a kasnije upravljala njome punih četrdeset godina.

U pokušaju političkog osvajanja Bosne i Hercegovine, poslije vojne okupacije, austrougarska uprava je u različitim vidovima poduzimala razne akcije. U vrijeme dok je Kalaj bio na čelu te uprave osobito su karakteristična nastojanja da se, u okviru stalne težnje za ostvarenjem jedne bosanske političke koncepcije, formira i »bosanska nacija«, ali ta politika, kako kaže Masleša, nije uspjela, »da već postojeća nacionalna i politička stremljenja poveže i amalgamira i zato je (Beč — N: B.) u drugom periodu svoje vladavine — poslije smrti Kalajeve — napustio uglavnom sve te pokušaje i nastojao da politički zavlada zemljom iskorišćavanjem postojećih nacionalnih, vjerskih i socijalnih suprotnosti u čemu je, uostalom, imao mnogo više uspjeha.«¹²⁾ S tom politikom Austro-Ugarske ispreplitala su se u novonastalim uslovima političke koncepcije srpskog i hrvatskog građanstva i begovata u čijim konkretnim akcijama nije gotovo nikad bilo toliko jedinstva koje bi vodilo zbližavanju i zajedničkom istupanju za dosljednija politička rješenja položaja Bosne i Hercegovine. Poslije okupacije, u stvari, mijenjaju se samo forme u propagandi i političkoj akciji oko pitanja o nacionalnom karakteru i teritorijalnoj pripadnosti Bosne i Hercegovine. U konkretnoj političkoj aktivnosti srpski i hrvatski nacionalizam se još žešće sukobljava, pa kombinovan sa konzervativizmom muslimanske čaršije i begovata, i djelatnošću klera sve tri religije koji je uvijek aktivno djelovao na razdvajanje naroda ovog područja na osnovi vjerske isključivosti — na određen način potpomažu tuđinsku vlast. Za četrdeset godina austrougarske vladavine može se samo govoriti o pojedinim fazama intenzivne ili manje intenzivne aktivnosti, djelimičnog približavanja ili udaljavanja u stavovima ovih političkih snaga čija su se gledišta najviše približila tek pod kraj prvog svjetskog rata.

Nacionalizam srpskog građanstva ostao je i u prvom periodu austrougarske vladavine konsekventan u propagandi da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja. I pored toga što je bečka vlada 1882. godine s dinastijom Obrenovića potpisala konvenciju kojom se ta dinastija odriče interesovanja za ovu pokrajinu, ta propaganda je nezvanično permanentno pomagana iz Beograda. Ali taj građanski nacionalizam Srba u Bosni i Hercegovini, iako organizovan, nije sada više onako revolucionaran i dinamičan, kao u decenijama koje su prethodile okupaciji i u ustanku 1875—1878. I, slično pojavama da je građanska klasa u drugim zemljama prestajala sudjelovati u revolucionarnim nacionalnim pokretima ili predvoditi ih kada tamo prestaju da egzistiraju feudalni odnosi — u prvim dodirima sa razvijenom kapitalističkom privredom u uslovima ubrzanog razvoja robno-novčanih odnosa poslije okupacije — nacionalizam srpskog građanstva postaje oportunistički, a njegovi nosioci se zadovoljavaju rezonovanjem da »kad već ne može da »dođe« Srbija, onda je bolje da dođe i Austrija nego Turska, jer će ona bar zavesti red i mir u zemlji.«¹³⁾ Pa, iako nisu bili zadovoljni novim stanjem, oni su se njime mirili, jer je jedan dio njihovih klasnih zahtjeva i potreba nova vlast

¹²⁾ Masleša: Cit. djelo, str. 158.

¹³⁾ Isto, str. 202.

zadovoljavala već time što je okupacija naglo ubrzala kapitalistički način proizvodnje u koju se ovo najbrojnije građanstvo, iako postepeno, ipak najbrže uključivalo. U stvari, iako je kolonijalna privredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini značila obilato iskorištavanje njenih bogatstava i jeftine radne snage, ona je isto tako donosila koristi domaćoj mladoj buržoaziji. Srpsko građanstvo uspjelo je da uzme u svoje ruke gotovo cijelu unutrašnju i dobar dio spoljne trgovine, uspjelo je da stvori svoje bankarstvo koje je uglavnom živjelo od mjeničnih poslova sa seljacima, odnosno koje je finansiralo otkup kmetova. Osim toga, oportunistički srpskog građanstva bio je odraz nemoći njegovog snažnijeg djelovanja u sistemu čvrsto organizovane okupacione vlasti.

Poslije okupacije jača aktivnost hrvatskog građanstva čiji se veći dio politički pozitivno odnosio prema okupacionoj vlasti, čijim dolaskom su se javili i prvi nagovještaji priključenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Nosilac te aktivnosti je pretežno novopridošlo činovništvo u aparatu okupacione vlasti. Snažnije se na ovom području počinje osjećati i austrofilaska politička aktivnost »čiste« Stranke prava u kojoj su se osobito frankovci ogorčeno »obarali na sve što je ma koliko moglo dovesti do zbliženja i poboljšanja odnosa između Hrvata i Srba.«¹⁴⁾ U političkoj akciji za pridobijanje hrvatskih masa okupaciona vlast se obilno služila katoličkom akcijom i prozelitizmom koji je uporno nastojao provoditi vrhbosanski nadbiskup Stadler u cilju ostvarenja dominacije katoličanstva, što je imalo vrlo negativne posljedice za nacionalne i konfesionalne odnose u Bosni i Hercegovini, a aktivnost srpskih i hrvatskih građanskih političkih snaga odvodilo u potpuno suprotne pravce.

Muslimansko stanovništvo se najmasovnije i oružanom borbom oduprlo okupaciji. Begovat, koji je politički predstavljao to stanovništvo izgubio je političku vlast i u prvom periodu austrougarske okupacije on se prema njoj odnosi nepovjerljivo i moglo bi se reći neprijateljski. Vjerska isključivost bila je jedan od glavnih faktora koji je učinio da se u otporu novoj vlasti ne traže saveznici u srpskom i hrvatskom građanstvu. Ali u ovo vrijeme započinje i taktiziranje na liniji približavanja okupacione vlasti i begovata u okviru koje nova vlast nije pristupala ni rješavanju agrarnog pitanja nego je formulom o fakultativnom otkupu kmetova zadovoljila begovat i nastojala da za sebe pridobije Muslimane.

Politička razjedinjenost srpskog i hrvatskog građanstva i begovata u ovom periodu odražavala se i na privrednu razjedinjenost. To osobito ilustruje partikularizam u ulaganju skromnih sredstava kapitala kojim su raspolagali. To se vidi i po procesu osnivanja i razvoja posebnih srpskih, hrvatskih i muslimanskih banaka u Bosni i Hercegovini,¹⁵⁾ što je smatrano prvorazrednom rodoljubivom akcijom, a što, u stvari, jasno ukazuje na jednu manifestaciju građanskog nacionalizma, odnosno vjerske začaurenosti tih snaga.

¹⁴⁾ Ferdo Čulinović: **Jugoslavija između dva rata**, knj. I, Zagreb 1961, str. 7.

¹⁵⁾ Do prvog svjetskog rata prema 4 bečko-peštanska novčana zavoda sa oko 83 miliona kruna kapitala, bilo je osnovano 26 srpskih, 10 hrvatskih, 8 muslimanskih i samo 6 mješovitih, dakle ukupno 50 domaćih novčanih zavoda sa svega oko 43 miliona kruna kapitala. — **Bosna i Hercegovina kao privredno područje**, Sarajevo, 1938, str. 377.

Do prvog većeg zblježavanja između srpskog građanstva i begovata i tek stasalog muslimanskog građanstva dolazi u toku borbe za crkveno-školsku autonomiju koju su prvi započeli 1896. a drugi, po njihovom primjeru, 1899. godine, smatrajući je jedino mogućom formom borbe protiv okupacione vlasti. Kao rezultat tog zblježavanja pojavio se 1902. godine i zajednički program Srba i Muslimana pismeno formulisan u 25 tačaka ugovora na sastanku u Slavonskom Brodu. U njemu je, uglavnom, istaknuto i utvrđeno: »Srbi pravoslavne i muslimanske vere obavezuju se raditi i sav narod pozvati da na tome radi da Bosna i Hercegovina dobiju svoju samoupravu pod vrhovnom vlasti svoga suverena Sultana. Kad to bude, narod će po svojoj slobodnoj volji urediti unutrašnje stanje zemlje i birati guvernera naizmenice jednog muslimana i jednog pravoslavnog Srbina. — Agrarno će se pitanje rešiti slobodnom voljom naroda. — Svaka će vera udesiti svoju samoupravu prema duhu svoje vere slobodno i nezavisno od uticaja makar kakvih organa inoveraca. Radi sprečavanja verske i narodnosne propagande, imaju se proterati sa teritorije Bosne i Hercegovine svi agenti jedne ili druge ideje, kao i svi duhovni redovi Rimske crkve, sem franjevaca. Narodni i službeni jezik je srpski a pismo ćirilica. (...) Videći kako nam sada strada vera i narodnost naša, a šta bi tek bilo u slučaju aneksije — to se na osnovu načela izražena u čl. 1. najsvečanije obavezuju raditi protiv aneksije svim mogućim sredstvima. (...) Obvezujemo se da nijedna strana ne sme jednostrano sklopiti ma kakav sporazum sa današnjom vladom. Viada je dužna dati svakoj veroispovesti na raspolaganje onu svotu novca koja joj pripada prema broju stanovništva za izdržavanje verskih škola. Za propagiranje ovih ideja u narodu i široj evropskoj javnosti, osniva se fond, u koji će zajednički ulagati muslimani i pravoslavni i njima sporazumno upravljati.«¹⁶⁾ Iz sadržaja ovog ugovora jasno se može uočiti da on inauguriše političku saradnju koja se uglavnom tiče državno-pravnih i administrativnih odnosa zapostavljajući, prije svega, agrarno i druga vrlo akutna pitanja iz unutarnjih odnosa u Bosni i Hercegovini. Uglavnom je zacrtan jedan autonomistički program koji ima elemente stare begovske autonomističke politike. Novo u njemu je to da mu se, na bazi podjele vlasti, priključilo srpsko građanstvo koje se ranije borilo za jačanje turske centralne vlasti protiv autonomije za koju se borio begovat. U datim uslovima klasnim interesima tog građanstva odgovarao je politički savez s begovatom,¹⁷⁾ koji je sada, također, bio lišen političke vlasti i spreman na uzajamne ustupke i saradnju. Osim toga, sporazum je bio odraz zajedničkog antiaustrijskog raspoloženja. Oštre suprotnosti između srpskog i hrvatskog nacionalizma u pretenzijama na Bosnu i Hercegovinu i vezanost jednog dijela hrvatskog građanstva — prije svega činovništva — za okupacionu vlast, bili su nepremostiva prepreka za njegovo uključivanje u ovaj politički savez. Pa, bez obzira na sva ova njegova obilježja, njegovo stvaranje i višegodišnje

¹⁶⁾ **Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom**, u zbirci Srpski narod u XIX veku, Beograd s. a., str. 96—97.

¹⁷⁾ Pokazalo se, međutim, kasnije, kada je srpsko građanstvo uzelo punog učešća u vlasti za vrijeme stare Jugoslavije, da je ono odbacilo svaku ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine.

čvršće ili labavije djelovanje predstavljalo je pozitivan i značajan politički događaj koji je obilježio prvo približavanje domaćih političkih snaga u borbi protiv strane vlasti. Kao rezultat djelovanja ovog saveza, kombinovanog političkim koncesijama od strane austrougarske uprave srpskom građanstvu ili begovatu u cilju da razbiju njihovu koaliciju, a da radi stvaranja političke baze isforsiraju savez hrvatskog građanstva i begovata, došlo je do davanja crkveno-školske autonomije Srbima 1905. i Muslimanima 1909. godine. Peštanskom rezolucijom narodu, objavljenom u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine 13. oktobra 1908. godine, u kojoj se nastojalo da se objasni politička situacija i savjetovalo suzdržljivo držanje, »završeni su uglavnom zajednički srpsko-muslimanski politički potezi«. ¹⁸⁾ Ipak, sve do 1910. godine — kada Zemaljska vlada, koristeći se pobunom srpskih i hrvatskih seljaka u Bosanskoj krajini i Posavini, uspijeva da unese veću pometnju u srpsko-muslimanske odnose — snage predstavljene u ovom savezu poduzimale su više političkih akcija sa zahtjevima da Bosna i Hercegovina dobiju punu autonomiju.

Krupni politički događaji u 1903. godini — državni udar i uklanjanje apsolutističke Obrenovićeve dinastije u Srbiji, pad režima Kuena Hederarija u Hrvatskoj i Kalaja u Bosni i Hercegovini, Ilindenski ustanak u Makedoniji — zatim Riječka i Zadarska skupština hrvatskih i srpskih političara 1905. i 1906. godine i stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije, — izazvali su vrlo živu političku aktivnost u jugoslovenskim zemljama. Pod uticajem Supilove politike novog kursa, kojom se prvih nekoliko godina rukovodila Hrvatsko-srpska koalicija i kada je ovaj savez postigao najveći stepen saradnje u periodu do I svjetskog rata, kao i pod uticajem vladavine parlamentarne ustavnosti i građanske demokratije Pašić-radikalskog režima u Srbiji i propagande o »pijemontskoj« ulozu Srbije među narodima Jugoslavije — u građanskim političkim krugovima ponovo jača jugoslovenska ideja, prekinuta okupacijom Bosne i Hercegovine, i ona postaje vodeća politička misao tih snaga. Ovaj politički val nije jače zahvatio stariju generaciju građanskih političara u Bosni i Hercegovini, čiji je politički uticaj još uvijek dominantan, i osim sterilnog saveza srpskog građanstva i begovata, gotovo da nema značajnijih akcija u tom pravcu. Razjedinjenost snaga koje su pretendovale na to da politički predstavljaju cjelokupno srpsko, muslimansko i hrvatsko stanovništvo došla je do izražaja i za vrijeme aneksije i uvođenja ustava i sabora u politički život Bosne i Hercegovine — događaja koji su, neosporno, predstavljali najznačajnije momente za politički život i za rješavanje položaja Bosne i Hercegovine u vremenu austrougarske vladavine. Obrazlažući akt aneksije, car Franjo Josip je u (ručnom) pismu ruskom caru isticao: »Radi se o položaju Bosne i Hercegovine. Ove dvije provincije postigle su u sadanje vrijeme, blagodareći nesmanjenom staranju moje vlade, visoki stepen duhovnog i ekonomskog razvitka, ¹⁹⁾

¹⁸⁾ Dr Hamdija Kapidžić: **Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini** (1908—1910), Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine X, Sarajevo 1959, str. 129.

¹⁹⁾ Bilo bi neobjektivno negirati privredni i kulturni razvitak Bosne i Hercegovine u periodu 1878—1908. godine i pored izrazito kolonijalnog karaktera politike koju je u ovim djelatnostima vodila okupaciona uprava. Ali je isto tako neosporno pretjerano govoriti o »visokom stepenu duhovnog i ekonomskog razvitka« ove po-

one s pravom teže blagodatima autonomne i ustavne uprave, što moja vlada ne smatra mogućim da im dalje otkazuje imajući u vidu nepredviđene događaje koji su se desili u Turskoj».²⁰) Na osnovu te careve »dobre volje« koja je uslijedila zbog »nepredviđenih događaja koji su se desili u Turskoj« proklamovana je 7. oktobra 1908. godine aneksija, a 17. februara 1910. godine, carevim patentom, sankcionisan je Ustav zemlje po kojem je Bosna i Hercegovina postala posebno upravno područje, kojim upravlja zajednički austrougarski ministar finansija preko bosansko-hercegovačke vlade, čiji svi zakonski projekti moraju imati prethodni pristanak austrijske i ugarske vlade i carevu sankciju poslije izglasavanja. Bosansko-hercegovački sabor mogao je raspravljati i donositi rješenje o taksativno nabrojanim lokalnim pitanjima koja su već tada u razvijenim zapadnoevropskim zemljama bila u nadležnosti opštinskih vijeća. Sabor se birao po vjerama i kurijama, prema imovinskom cenzusu za koje je unaprijed bio određen broj poslanika čiji je imunitet bio ograničen. Predsjedništvo sabora imenovao je vladalac, koji je po svojoj volji mogao da raspusti Sabor, bez obaveze raspisivanja novih izbora. Vlada nije bila odgovorna pred Saborom ni u kom pogledu niti je Sabor imao ikakvog udjela u njenom sastavljanju. Građanska prava stanovnika Bosne i Hercegovine koji se nazivaju »zemaljski pripadnici« takođe su bila taksativno nabrojana, ali i ta prava olako su padala u vodu pod iznimnim mjerama koje su upravni organi mogli uvesti kad god nađu za shodno, bez konsultovanja sabora. Prema tome, bio je sankcionisan Ustav zasnovan na Bečko-peštanskim koncepcijama ograničene autonomije i vjerske i klasne podijeljenosti u političkom životu Bosne i Hercegovine, u čijem konačnom oblikovanju su domaće političke snage, sada već organizovane u političke organizacije, odnosno stranke ili grupe, mogle uticati samo na manje važna pitanja i u borbi za tu ograničenu vlast, za tretman pojedinih konfesija i staleža i broj njihovih mandata u Saboru.²¹) U političkoj borbi za vrijeme aneksije i u tzv. ustavnom periodu, ne samo da nije bilo međukonfesionalnog jedinstva domaćih građanskih političkih snaga i begovata nego su se snage pocijepale i unutar pojedinih konfesija. Već od početka Srpska samostalna stranka, Muslimanska samostalna stranka i Hrvatska zajednica pozitivno su se držale prema aneksiji i vladinoj koncepciji Ustava nastojeći da u okviru te orijentacije izvuku za sebe određene političke koristi. Srpska narodna organizacija i Muslimanska narodna organizacija, čiji je uticaj na mase bio veći, bile su protiv aneksije i protiv vladine koncepcije Ustava, one su bojkotovale ustavnu anketu, ali ova prva je već od maja

krajine u kojoj je 1907. godine 1 škola dolazila na 182,24 km² — (*Die Neue Zeit*, sveska 26,2, 1907—1908, str. 497); u kojoj je 1908. godine za oko 1,800.000 stanovnika bilo svega 135 ljekara u 24 bolnice i nekoliko desetina ambulanti. — (*Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1908*, str. 25—29) i u čijoj je poljoprivredi sa feudalnim agrarnim odnosima, i dvije godine kasnije bilo uposlono 86,57%, a u svim drugim privrednim i društvenim djelatnostima 13,43% stanovništva — (*Dr Ferdinand Schmid: Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich — Ungarn*, Leipzig 1914, str. 546).

²⁰) Prema N. Stojanoviću: Cit. djelo, str. 34.

²¹) O stavovima pojedinih političkih organizacija, odnosno stranaka prema aneksiji i Ustavu, kao i o karakteru Ustava vidi opširno — Dr H. Kapidžića citirano djelo, str. 121—165.

1909. putem kompromisa započela sporazumijevanje za Zemaljskom vladom, a druga je učinila to isto tek u februaru 1910. godine, neposredno pred sankcionisanje Ustava. Od »najsvečanije obaveze« ove srpsko-muslimanske opozicije da će »raditi protiv aneksije svim mogućim sredstvima«, utvrđene čl. 1. sporazuma iz 1902. godine, na taj način, nije ostalo ništa. Poslije svršenih činjenica aneksije i stupanja na snagu Ustava, prestala je gotovo svaka opoziciona aktivnost većine domaćih građanskih političkih snaga i begovata u saborskom periodu (1910. do 1914), a poslije prestanka rada Sabora sve do druge polovine 1918. godine one su se, uglavnom, našle na pozicijama pasivnog iščekivanja raspjeta ratnih događaja. Te snage su u ovom razdoblju — slično Hrvatsko-srpskoj koaliciji u Hrvatskoj poslije napuštanja Supilove politike novog kursa, a u cilju jačanja svojih pozicija na vlasti ili kod vlasti — vodile prorežimsku politiku koja je direktno išla na štetu borbe za slobodu naroda Bosne i Hercegovine, a time i borbe za nacionalnu slobodu i nezavisnost naroda Jugoslavije u cjelini. Opoziciona aktivnost u ovom periodu evidentna je kod grupe oko Kočića i u drugim pojedinačnim slučajevima u vrijeme balkanskih ratova i Skadarske krize, a u toku prvog svjetskog rata te opozicione snage našle su se, uglavnom, u inter-naciji.

Ostaje za raspravljanje koliko su građanske političke snage u Bosni i Hercegovini, konformističke po svom karakteru, mogle uticati na izmjenju političkih prilika u pokrajini u vrijeme kada je Austro-Ugarska Monarhija izgledala moćna i u naponu snaga, i kada je malo ko računao na njen skori pad i uklanjanje. Ali je neosporno da su vjerska i nacionalna trvenja među njima bila onaj značajni faktor koji ih je sprečavao da učine onoliko koliko je to bilo moguće u ondašnjim prilikama.

Direktna opozicija austro-ugarskoj vladavini u Bosni i Hercegovini izrastala je tada u omladinskom pokretu — prije svega u Mladoj Bosni. U početku sa izrazito srpskom orijentacijom, ona je postepeno prelazila na jugoslovenske pozicije smatrajući da će se na taj način prevazići oportunitizam građanstva i nacionalna trvenja. Ipak se ona nije mogla do kraja osloboditi teze o Bosni i Hercegovini kao srpskoj zemlji, iako je u svojim redovima imala jedan dio hrvatske i muslimanske omladine. Bez oslonca na mase i srpskog i hrvatskog i muslimanskog stanovništva, nisu se u periodu do prvog svjetskog rata mogli prevazići već stvoreni nacionalizmi i vjerska isključivost ni perifernim sporazumijevanjem građanskih političkih snaga i begovata ni političkim parolama i akcijama individualnog terora mladih nedovoljno organizovanih snaga.

Već u periodu pred prvi svjetski rat radnička klasa i u Bosni i Hercegovini se po svojoj prirodi izgrađuje kao klasa koja raznolikost etničke strukture teži da premosti svojom spremnošću na zajedničke akcije radnika svih nacionalnosti. Njena politička organizacija — Socijaldemokratska stranka nije imala izgrađene programske orijentacije u nacionalnom pitanju. Ona se u odbacivanju ideje o bosanskoj naciji i samostalnoj bosanskoj državi, te srpskog, odnosno hrvatskog nacionalizma, opredijelila za jugoslovensku orijentaciju u okviru balkanske federacije.

Poslije sarajevskog atentata i početka rata protiv Srbije nastupile su u Bosni i Hercegovini vrlo teške prilike. Osobito u prve dvije godine harala je kuga pogroma, denuncijacija i montiranih sudskih procesa, a ekonomski položaj masa bivao je svake godine sve teži i dovodio je do brojnog umiranja od gladi. Evo što se o tome stanju kaže u Memorandumu koji su 20. septembra 1918. godine predali u Sarajevu jugoslovenski orijentisani srpski i hrvatski političari iz Bosne i Hercegovine mađarskom političaru i državniku grofu Tisi: »... Došao je rat. Kod nas se pokazao ne samo kao strahovita borba države protiv države, nego kao strahovita borba države protiv vlastitih državljana. Relativna većina naših sugrađana, to jest svi pravoslavni Srbi, bili su izvrgnuti najstrašnijim progonima. Izgledalo je tako, kao da svakog pravoslavnog Srbina smatraju atentatorom. Srbima je bio u monarhiji naviješten rat već strašnim progonima, poduzetim pod zaštitom javnih vlasti.« I dalje: »... No nisu samo Srbi trpili uslijed strahovlade u početku rata i uslijed teškog pritiska vojničkog apsolutizma do danas. Svima nama u Bosni i Hercegovini oduzeta su ustavna prava. Vlada je radila, kako se njoj najshodnije činilo, bez obzira na želje i potrebe naroda, (...) »**Nijedan narod monarhije nije morao doprinijeti razmjerno toliko žrtava u krvi, koliko ispaćeni narod Bosne i Hercegovine**«²²⁾ (podvukao — N. B.). U akcijama pogromaštva i političkog terora protiv Srba, kao i onih Muslimana i Hrvata koji su ustajali u njihovu zaštitu ili se politički s njima solidarisali, vlasti su se obilato služile raspaljivanjem strasti i jačanjem nacionalnih i vjerskih suprotnosti stanovništva Bosne i Hercegovine uvlačeći u ove akcije domaće deklasirane elemente i društveni ološ. Govoreći o masovnom ubijanju, paljenju i vješanju bez istrage suda — muškaraca, žena i djece, u pomenutom Memorandumu ističe se »... To su većinom činile uz redovitu vojsku one čete, što ih je uz plaću iz svakakvih elemenata osnovao general Potiorek«²³⁾ Sasvim je razumljivo da je takva politika rezultirala naglim pogoršanjem međunacionalnih i međukonfesionalnih odnosa i ostavila dublje tragove u njima.

U uslovima koje je nametao gotovo isključivo vojni režim i izvanredno stanje u Bosni i Hercegovini, do prve polovine 1917. godine, bio je onemogućen svaki politički rad. Bukvalno je provođena deviza poglavara zemlje, generala Sarkotića: »Nikakva politika u Bosni i Hercegovini je najbolja politika«. Na taj način, u suprotstavljanju ovakvoj politici i teroru od strane vlasti, nije mogla doći do izražaja ni ona preskromna opoziciona volja domaćih građanskih političara, a najveći broj jugoslovenski orijentisanih mlađih političara i revolucionarnih omladinaca — spremnih da se suprotstave raspaljivanju šovinističko-nacionalističkih strasti — bio je u to vrijeme u tamnicama, internaciji, a neki i u emigraciji.

²²⁾ Ferdo Šišić: **Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1918**, Zagreb 1920. — Memorandum u cjelini objavljen je na str. 161—165.

²³⁾ Isto.

U sklopu događaja i zbivanja tokom prvog svjetskog rata imperativno se nametalo rješenje jugoslovenskog pitanja. Jugoslovenski pokret bio je, na bazi političkih koncepcija srpske vlade, Jugoslovenskog odbora, a od 1917. godine i građanskih političara u jugoslovenskim zemljama pod Austro-Ugarskom, u stalnom porastu i u zemlji i u emigraciji, a prema tom problemu nisu mogli stajati zatvorenih očiju ni jedna ni druga ratujuća strana. U političkom životu Bosne i Hercegovine, kada on od početka 1917. godine počinje postepeno da oživljava, ovim političkim kretanjima priključuju se i razni pokušaji da se određeni riješi državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u okvirima Austro-Ugarske. Nije zadatak ovoga rada da se upušta u razmatranje ove obimne i komplikovane problematike, ali je u njegovom kontekstu nužno ukazati na najopštije karakteristike ovih političkih zbivanja u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. U 1917-oj godini, zbog loše ratne sreće i pod uticajem februarske revolucije u Rusiji, došlo je do slabljenja apsolutističkog režima i oživljavanja političkog života u ovoj zemlji. U početku najveći dio političke aktivnosti pojedinaca i grupa — predstavnika i hrvatskih i muslimanskih i srpskih građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini — ispoljavao se u akciji za sazivanje i otpočinjanje rada Sabora, da bi se kasnije, uz podsticaje sa strane, sve više uklapao u tokove jugoslovenske politike.²⁴⁾ Ta evolucija odvijala se do stvaranja Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine, krajem oktobra 1918. godine, preko čitavog niza političkih varijanti i kombinacija — počevši od podrške politici srpske vlade od strane onih srpskih političara koji su se već u početku rata našli u tamnicama, internaciji i emigraciji ili politici Jugoslovenskog odbora od malobrojnih političara koji su se našli u emigraciji, preko podrške trijalizmu, hrvatskoj, jugoslovenskoj ili mađarskoj orijentaciji u okviru Austro-Ugarske Monarhije od strane hrvatskih, odnosno muslimanskih i srpskih političara, da bi u 1918. godini, pod uticajem krupnih međunarodnih događaja, došlo do postepenog približavanja i najzad do zajedničke akcije na formiranju Glavnog odbora Narodnog vijeća i Narodne vlade Bosne i Hercegovine od strane političara sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije.

Međutim, u toku prvog svjetskog rata jugoslovenski problem postao je značajan evropski problem, a problem Bosne i Hercegovine samo njegov sastavni dio. Istorijski logičan i prirodan proces borbe za nacionalno oslobođenje nije se više mogao preskočiti. Određene društvene snage mogle su ga samo ubrzati ili usporiti, parcijalno ili radikalno razriješiti. Razvoj ratnih prilika uticao je da, u rješenju jugoslovenskog pitanja, uz podršku sila Antante, odlučujuću riječ ima srpska vlada uz djelimičan uticaj Jugoslovenskog odbora i jugoslovenskog pokreta u zemljama pod austrougarskom upravom koji su građanski političari u početku svoje aktivnosti vodili na principu odanosti dinastiji i Monarhiji da bi pod kraj rata, kada je propast te monarhije bila očigledna, sve više isticali princip samoopredjeljenja naroda u jugoslovenskom

²⁴⁾ O političkom stanju u Bosni i Hercegovini u ovo vrijeme, o aktivnosti građanskih političara vidi detaljnije rad Dr Hamdije Kapidžića: **Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata**, Godišnjak istorijskog društva BiH, IX, Sarajevo 1958, str. 7—55.

unitarističkom smislu. Za nas je, ovom prilikom, od interesa gledanje tih faktora na problem položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi koja je nastajala.

Već tokom 1917. godine počela se pomalo razbijati učmalost građanskih političara u jugoslovenskim zemljama Austro-Ugarske. Prva značajnija manifestacija tog kretanja bila je Deklaracija Jugoslovenskog kluba u austrijskom parlamentu, donesena u Beču 30. maja 1917. godine. U njoj »... narodni zastupnici u »Jugoslovenskom klubu« udruženi, izjavljuju da na temelju narodnog načela i hrvatskog državnog prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji u kojima žive Sloveni, Hrvati i Srbi, (što je podrazumijevalo i Bosnu i Hercegovinu — N. B.) u jedno samostalno, od svakog gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lotarinške dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svoga jednog te istog naroda.«²⁵⁾ Ovu deklaraciju, po ocjeni E. Kardelja, »... je iznudio pokret narodnih masa, ali ona nosi na sebi još sve znakove stare političke orijentacije. Iako zahtijeva ujedinjenje Južnih Slovena ona zadržava austrijske okvire i habsburšku dinastiju.«²⁶⁾ Očigledno je, također, da se to ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba, kao »jednog te istog naroda« zamišlja na principu nacionalnog unitarizma. Majska deklaracija naišla je na određenu podršku nekih hrvatskih i srpskih političara u Bosni i Hercegovini, naročito u toku i poslije boravka predsjednika Jugoslovenskog kluba dra Korosca u ovoj pokrajini početkom septembra 1917.²⁷⁾, a za nju su se otvoreno izjasnili bosanski franjevci izjavom datom u Sarajevu 21. decembra 1917. i hercegovački franjevci zajedničkom izjavom datom u raznim mjestima krajem 1917. i početkom 1918. godine.²⁸⁾ Najzad, jugoslovensku orijentaciju počinju prihvatati i mlađi muslimanski političari. Jedan od njihovih predstavnika dr Mehmed Spaho, tada sekretar Trgovačke komore u Sarajevu, izjavio je u **Novostima** od 15. februara 1918, da muslimanska inteligencija, a većim dijelom i široke narodne mase, uviđaju da im je jedini spas u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ali prihvatanje Majske deklaracije neke političke snage tumačile su i u drugom smislu. Tako je, npr., u velikohrvatskom pravaškom listu **Hrvatska država**, od 4. septembra 1917. godine, isticana čisto velikohrvatska ideja, tumačeći da deklaracija izražava pobjedu hrvatske državne misli i njen cilj uspostave starodrevne hrvatske narodne države na teritoriji od Soče do Beljaka, pa do Drine i Zemuna na istok. Na sličnim pozicijama stajao je i katolički kler iz Bosne i Hercegovine na čelu sa nadbiskupom Štadlerom. On se negativno odnosio prema ideji ujedinjenja Slovenaca, Hrvata i Srba u jednu jugoslovensku državu, zauzimajući se za formiranje velike hrvatske države. Iz krugova bliskih Štadleru proizišao je u avgustu 1917. memorandum Josipa Pilara caru, kojim se predlaže ujedinjenje hrvatskih zemalja i Bosne i Hercegovine u jedin-

²⁵⁾ F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 94.

²⁶⁾ Edvard Kardelj: **Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja**, Beograd, str. 365.

²⁷⁾ O ovom vidi cit. rad dra H. Kapidžića: **Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini...**, str. 27—34.

²⁸⁾ F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 107—108.

stvenu hrvatsku državu, koja bi bila u kondominiju Beča i Pešte,²⁹⁾ a 17. novembra, neposredno pod Štadlerovim rukovodstvom, donesena je Rezolucija klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika, u čijoj drugoj tački se ističe: »Zahtijevamo sjedinjenje onih zemalja, na koje se hrvatsko državno pravo proteže, naime Hrvatske, Slovenije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te hrvatske Istre u jedno političko i financijski autonomno s Habsburškom monarhijom kao s cjelinom nerazdruživo spojeno državno tjelo.«³⁰⁾ Ovo istupanje, međutim, kao i negativno pisanje **Hrvatskog dnevnika** u Sarajevu o Majskoj deklaraciji, nije prošlo bez reagovanja jugoslovenski orijentisanih Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Nekoliko dana kasnije oni odbijaju od sebe svaku sumnju i izjavljuju da stoje »... nepokolebljivo na stanovištu južnoslovenske deklaracije«, i osuđuju »... svako cijepanje narodne snage.«³¹⁾

U toku 1918. godine jugoslovenski pokret u zemljama Austro-Ugarske, kako je već istaknuto, sve je više evoluirao u pravcu isticanja nezavisnosti. Već u Rezoluciji hrvatskih, srpskih i slovenačkih političara, među kojima su bili i petorica iz Bosne i Hercegovine (Danilo Dimović, Đuro Džamonja, Kosta Majkić, Jozo Sunarić i Vojislav Šola), usvojenoj u Zagrebu 3. marta, oni su se složili »... da je nužna koncentracija svih stranaka i grupa koje, stojeći na stanovištu narodnoga jedinstva, te oslanjajući se o načelo narodnoga samoodređenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba.«³²⁾ Reagujući na Austro-Ugarsku mirovnu notu od 14. septembra, nosioci ove političke orijentacije, sada već kao predstavnici Narodnog sveta za Sloveniju i Istru, Narodne organizacije u Dalmaciji, Starčevićeve Stranke prava, Hrvatske pučke seljačke stranke, Srpske narodne radikalne stranke, Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije i izvanstranačkih skupina, u dokumentu usvojenom 24. septembra ističu »... da c. i kr. austro-ugarska vlada može govoriti samo u ime onih dvaju naroda, koji u Austro-Ugarskoj gospoduju«. Oni ponovo ističu »... da je narod Slovenaca, Hrvata i Srba etnički jedinstven narod i da to jedinstvo ima ostati, prema opće poznatom nacionalnom načelu, nerazdjeljivo i bezuvjetno, koliko s obzirom na njegov neprekinuti teritorij, toliko i na državnu pripadnost.«³³⁾ Gotovo u istom smislu posebno su se izjasnili socijaldemokrati Hrvatske i Slovenije u rezoluciji usvojenoj 6. oktobra u Zagrebu, dok su se predstavnici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koji su smatrali da jugoslovensko pitanje treba riješiti u okviru balkanske federacije, izjasnili protiv ove rezolucije.³⁴⁾ Ratni događaji u septembru i prvoj polovini oktobra 1918. godine jasno su ukazivali na neminovnost propasti Austro-Ugarske Monarhije, što je još više učvrstilo ovu jugoslovensku orijentaciju, pa i kod građanskih političara u Bosni i Hercegovini, i doprinijelo ubrzanju rada na ujedinjenju. Na političkim koncepcijama jugoslovenski orijentisanih gra-

²⁹⁾ Dragovan Šepić: **Oktobarska revolucija i jugoslovensko pitanje u Austro-ugarskoj 1917/1918, Historijski zbornik JAZU, XI—XII, Zagreb 1958—1959, str. 13.**

³⁰⁾ F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 103—104.

³¹⁾ Isto, str. 104—105.

³²⁾ Isto, str. 125—126.

³³⁾ Isto, str. 165—167.

³⁴⁾ Isto, str. 169—170.

đanskih političara u zemljama Austro-Ugarske bila je u osnovi zacrtana i politika osnivanja i djelatnosti Narodnih vijeća u njima, kao i stvaranje Narodnog vijeća i proglašenje samostalne države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. oktobra 1918. godine.

Poslije sjednice Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba održane u Zagrebu 17—19. oktobra, došlo je do formiranja Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu i postavljena je Narodna vlada. U toj akciji prvi puta se zajednički našla većina građanskih političara iz Bosne i Hercegovine i Srba i Hrvata i Muslimana koji su preuzeli vodeće političke pozicije od begovata. Narodna vlada je 1. novembra preuzela vlast od dotadašnjeg poglavara zemlje generala Sarkotića, čime je prestala četrdesetgodišnja vlast Austro-Ugarske nad Bosnom i Hercegovinom. Do kraja decembra 1918. godine ta vlada je »... stvarno bila autonomna za vrijeme svoje dvomjesečne djelatnosti«.³⁵⁾ Međutim, konačna sudbina nove državne tvorevine, a time i pitanje položaja Bosne i Hercegovine zavisilo je od zahvata koji su uslijedili na osnovi kontakta srpske vlade i Narodnog vijeća države SHS. Događaji su pokazali da je odlučujuću riječ u konačnom oblikovanju Kraljevine SHS imao onaj ko je raspolagao oružanom silom u tom burnom, revolucionarnom vremenu, i da je uticaj bosansko-hercegovačkih političara u tom pogledu bio neznatan.

I pored ovakvog razvoja prilika, politika srpske vlade u pitanju Bosne i Hercegovine u toku čitavog rata ostala je dosljedno velikosrpska. U novonastaloj situaciji ona se neposredno aktivira u tom pravcu. U Manifestu regenta Aleksandra i srpske vlade Srbima, objavljenom u Nišu drugog dana rata — 29. jula govori se, između ostalog, kako je Austrija prije trideset šest godina zauzela, a prije šest godina bespravno prisvojila »srpsku Bosnu i Hercegovinu«.³⁶⁾ Pod tom devizom »Srpske Bosne i Hercegovine« razvijali su vodeći srpski političari i diplomati živu aktivnost u svim daljim kontaktima i sa saveznicima i sa predstavnicima jugoslovenskog pokreta iz zemalja pod Austro-Ugarskom. Pašićeva vlada je pred vladama i javnošću savezničkih zemalja stalno isticala potrebu da se Kraljevina Srbija proširi tako, da joj se poslije rata priključe Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Južna Dalmacija, Vojvodina i Srem, s tim što će ostali jugoslovenski krajevi sami poslije rata odlučiti o svojoj sudbini. U tom smislu Pašić je i Supilu, prilikom njihovog susreta, otvoreno govorio da oni u Jugoslovenskom odboru rade »... za one druge krajeve, da se čuje, da i oni hoće sa Srbijom, a za Bosnu i Hercegovinu je nešto drugo, (...) ako se rat dobije, te oblasti će pripasti Srbiji«.³⁷⁾

Poznato je da su događaji u toku 1917. godine, osobito februarska revolucija u Rusiji, i jačanje revolucionarnog pokreta u evropskim zemljama, uticali na promjenu stava srpske vlade prema Jugoslovenskom odboru u Londonu čiji su članovi bili i tri predstavnika iz Bosne i Her-

³⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić: **Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918**, Glasnik arhiva i društva arhivista Bosne i Hercegovine III, Sarajevo 1963, str. 149—150.

³⁶⁾ F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 2.

³⁷⁾ Ivan Meštrović: **Uspomene na političke ljude i događaje**, Buenos Aires 1961, str. 53.

cegovine (dr Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević i dr Milan Srškić). Ojačali kontakti doveli su ih u junu i julu te godine za pregovarački sto na Krfskoj konferenciji. Na jedanaestoj sjednici ove konferencije Dušan Vasiljević je otvoreno zastupao politiku srpske vlade u pitanju sudbine Bosne i Hercegovine, ističući da: »Mi u Bosni ne možemo da dopustimo da budemo odvojeni od Srbije. Srbija je državotvorni faktor za sve južne Slovene kao jedan narod. Ako smo jedan narod, onda treba država koja će taj jedan narod ujediniti da bude jedinstvena«. Vasiljević je dalje isticao: »Mi moramo odbaciti ideju federalizma, čim izvodimo jedinstvo sa Srbijom i primamo njenog vladara.«³⁸⁾ Ipak Krfska konferencija nije prihvatila isključivo takve stavove. Rezultat pregovora bila je znamenita Krfska deklaracija usvojena 20. jula 1917, a kojom je, na osnovu »**slobodnog narodnog samoopredjeljenja**« (podvukao — N. B.), proklamovana riješenost Srba, Hrvata i Slovenaca na oslobođenje i ujedinjenje. Deklaracijom su utvrđeni i principi uređenja buduće zajedničke države koja će biti »ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karađorđevića«, i koja će obuhvatati »svu onu teritoriju, na kojoj živi naš troimeni narod u kompaktnoj i neprekinutoj masi...«.³⁹⁾ Pa ipak, protivno proklamovanim ciljevima u Krfskoj deklaraciji, srpska vlada je i kasnije nastojala, posredstvom svojih diplomatskih predstavnika, da dobije saglasnost savezničkih sila za pravo Srbije na prisajedinjenje Bosne i Hercegovine i izlaz na more.

U tom neopozivom svojatanju Bosne i Hercegovine vrlo su karakteristični stavovi pojedinih vodećih političara iz Srbije prema njenom stanovništvu, pa i srpskom. Milorad Drašković, kasnije tvorac Obznane, izražavao je u razgovoru s Meštovićem poslije Krfske deklaracije pravo nacionalističko zadovoljstvo zbog naziva države Srba, Hrvata i Slovenaca i zbog toga što će o njenom konačnom uređenju odlučivati kvalifikovana većina, obrazlažući to zadovoljstvo riječima: »... Tako je nama Srbima osigurana većina, da ćemo moći praktično urediti državu, kako budemo htjeli (...) Mi u starim granicama ćemo biti kao jedan čovjek, Srbi iz novih krajeva će glasati s nama, a Turke u Bosni će se natjerati silom.«⁴⁰⁾ Srpsko poslanstvo u Parizu odnosilo se maćehinski prema Srbima iz Bosne — emigrantima u Francuskoj, uskraćujući im pomoć koju su pružali drugim emigrantima iz jugoslovenskih zemalja. Milenko Vesnić, tadašnji srpski poslanik obrazlagao je to Meštoviću na sljedeći način: »... Hrvati i Slovenci su nešto drugo, pa ako hoćete i bosanski Turci, a Srbi iz Bosne i Hercegovine treba da idu svi na front, a ne da se bave politikom. Šta imaju oni da rade. Mi se brinemo i mislimo za sve Srbe, a oni ima da slušaju. Pravo da vam kažem, manje ih marim nego Hrvate. Kod Hrvata još i razumijem neku rezervu, ali što oni imaju, ta ne bi ni znali što su da nema Srbije. Mi smo od njih napravili Srbe.«⁴¹⁾ Za takva velikosrpska gledišta Pašić se i javno izjasnio, čak i poslije ujedinjenja — prilikom povratka u zemlju na velikom zboru u Sarajevu, decembra 1918. godine. Govoreći o Srbima triju vjera, on je

³⁸⁾ Krfska konferencija, Beograd 1924, str. 60—61.

³⁹⁾ F. Šišić: Dokumenti..., str. 96—99.

⁴⁰⁾ I. Meštović: Cit. djelo, str. 76.

⁴¹⁾ Isto, str. 78.

tvrdio da su Muslimani, Hrvati i Slovenci — Srbi prevedeni na islamsku i katoličku vjeru ili popularnije poturčeni i ponijemčeni.⁴²⁾ Napokon, srpska vlada je neposredno pred ujedinjenje i zvanično radila na tome da dođe do neposrednog ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom, te sa njom zajedno do ujedinjenja u zajedničku jugoslovensku državu, nastojeći na taj način da obezbijedi još veći uticaj na Narodno vijeće Države Slovenaca, Hrvata i Srba i Jugoslovenski odbor u toku zajedničkog rada na formiranju nove države. U toj misiji u Bosnu i Hercegovinu su bili upućeni general Božidar Terzić i dr Milan Pećanac. Ipak, zbog specifičnih prilika u Bosni i Hercegovini, opreznosti bosansko-hercegovačkih političara, odnosa prema Narodnom vijeću SHS u Zagrebu i znatnog uticaja domaćih hrvatskih predstavnika u Narodnom vijeću i vladi, ova akcija nije provedena do kraja u djelo.⁴³⁾

U toku provođenja ujedinjenja u djelo održana je 9. novembra 1918. godine u Ženevi konferencija predstavnika srpske vlade, Narodnog vijeća SHS u Zagrebu i Jugoslovenskog odbora u Londonu. U Deklaraciji ove konferencije utanačeno je, između ostalog: »Vlada Kraljevine Srbije i Narodno veće u Zagrebu produžit će otpravljati poslove svaki u svom unutrašnjem pravnom i teritorijalnom delokrugu na redovan način kakav gde postoji, dok Velika Skupština ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca (Konstituanta), izabrana opštim, jednakim neposrednim i tajnim glasanjem svih građana ustavom ne propiše definitivno ustrojstvo države.«⁴¹⁾ Ali zaplašena revolucionarnim događajima u zemlji i opasnošću od Italije, koja je neposredno pristupila provođenju Londonskog ugovora iz 1915, buržoazija u Državi SHS je požurila sa ujedinjenjem sa Srbijom, ne osiguravši dosljedno provođenje načela Krfske i Ženevske deklaracije, te napatka Narodnog vijeća SHS usvojenog na sjednici od 25. novembra, kada je donesena odluka o ujedinjenju Države SHS sa Srbijom i Crnom Gorom. Na osnovu toga je 1. decembra 1918. godine proglašeno ujedinjenje i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na način koji je osiguravao uspostavu jednog centralističko-hegemonističkog uređenja sa velikosrpskom hegemonijom koje je ugušivalo i sprečavalo slobodu i vladavinu naroda, prenebregavajući istorijske državno-pravne i političke tradicije pojedinih jugoslovenskih zemalja i pokrajina.

III

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca predstavljalo je krupnu prekretnicu u političkom životu naroda Jugoslavije. U novim državnim granicama, i u prilikama nastalim u vezi sa tim, započeo je novi politički život, oslobođen neposrednog i presudnog uticaja sa strane u zemljama koje su bile pod tuđinskom vlašću i izolovanosti Srbije sa nacionalističkim »osloboditeljskim« težnjama njene buržoazije. Ali

⁴²⁾ Dragoslav Jančković: **Društveni i politički odnosi u Kraljevini SHS**, Istorija XX veka, Zbornik radova IDN, I, Beograd, str. 76.

⁴³⁾ Vidi o ovom opširnije — dr Hamdija Kapidžić: **Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine**, Pregled br. 1—2, Sarajevo 1965. str. 33—46.

⁴⁴⁾ F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 237.

osnovna obilježja političkog života bazirale od samog početka na velikom prirodnom nasljeđu prošlosti i značajnom političkom uticaju zemalja saveznica u ratu ili drugih evropskih sila kasnije. Vjekovna razdvojenost pojedinih jugoslovenskih zemalja uticala je da se istorijski razviju narodni individualiteti u njima, da se izgrade različiti oblici javnog života i neujednačena gledanja na razne oblike društvenog života. Različiti politički, kulturni i ekonomski uticaji sa strane i nejednaka vlastita baza ovih oblika života stvorili su posebne interese pojedinih cjelina,⁴⁵⁾ koje su uključene u novu državnu zajednicu. Osim toga, u revolucionarnoj situaciji koja je tada zahvatila veliki dio evropskih zemalja, pa i Jugoslaviju, izbili su na površinu i oštri klasni sukobi između buržoazije, koja žuri da konsoliduje stanje u zemlji i osigura svoje eksploatorske interese, i proletarijata koji u novoj državi, pod parolom »ujedinjenoj buržoaziji treba da se suprotstavi ujedinjeni proletarijat«, nastupa sve ofanzivnije u borbi za osiguranje svojih političkih prava i boljeg ekonomskog položaja.

Velikosrpska buržoazija, uz pomoć buržoaskih grupa drugih jugoslovenskih zemalja koje su djelimično učestvovala s njom u podjeli vlasti, nastojala je sve ove osobenosti i protivrječnosti prevazići političkim parolama o unitarističkom integralno-jugoslovenskom nacionalnom jedinstvu. Ona je konsolidaciju nove države provodila putem nasilja i političkih podvala — od uvođenja Privremenog narodnog predstavništva koje je usvojilo nedemokratski izborni zakon, te sprovođenjem izbora za Konstituantu u znaku političkog terora i kršenja suverenosti ustavotvorne skupštine, do donošenja Obznane, Vidovdanskog ustava i Zakona o zaštiti države. Jugoslovenstvo nametnuto na taj način predstavljalo je samo plašt za nacionalno ugnjetavanje nesrpskih naroda. Ono nije moglo doprinijeti zbližavanju i sjedinjavanju naroda Jugoslavije, nego je, naprotiv, još više potenciralo razdor među njima, čime su se brojne građanske političke stranke obilato koristile u političkoj borbi i u obezbjeđivanju birača, te za jačanje ekonomskog uticaja snaga koje su predstavljale.

Jačanje centralističkog uređenja na principu nacionalnog unitarizma uticalo je da već početkom dvadesetih godina i u građanskom političkom životu dođe do okupljanja i sjedinjavanja opozicionih političkih snaga koje, poslije jenjavanja revolucionarne situacije u zemlji, počinju otvorenije istupati protiv državnog uređenja utvrđenog Vidovdanskim ustavom i isticati pitanje reorganizacije države. Taj proces, započet snažnije još u toku ustavne debate, počinje se manifestovati kao direktni sukob snaga centralizma i federalizma, osobito u periodu do 1929. godine. Centralističko uređenje države zastupao je pretežan broj značajnijih građanskih stranaka bilo radi obezbjeđenja vlasti — Narodna radikalna stranka i kasnije Jugoslovenska nacionalna stranka i Jugoslovenska radikalna zajednica, bilo radi stvarne jugoslovenske orijentacije — Demokratska stranka, Samostalna demokratska stranka kao i Socijalistička partija Jugoslavije. Za federalizam su se zalagale Hrvatska seljačka stranka (koja je do 1925. bila i republikanska), odnosno Seljačko-demo-

⁴⁵⁾ U sastav kraljevine SHS ušle su dvije do tada samostalne države — Srbija i Crna Gora i osam upravnih jedinica bivše Austro-Ugarske Monarhije.

kratska koalicija (u kojoj je Samostalna demokratska stranka podržavala federalizam samo u smislu rješenja »hrvatskog pitanja«) i Hrvatska zajednica (s početka centralistički orijentisana). Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija zauzimale su kompromisnu liniju usvajajući jedno vrijeme nacionalno-unitarističku orijentaciju i podržavajući centralizam, da bi opet u pojedinim fazama prilazile nacionalno »pluralističkim« gledištima i u određenom smislu podržavale federalizam. U dvadesetogodišnjem periodu političkog života stare Jugoslavije buržazija na vlasti se sve više priklanjala nedemokratskim reakcionarnim metodama vladanja, a u opozicionim strankama u momentima pritiska ili približavanja i sporazumijevanja dolazilo je do raznih devijacija u pravcu centralizma ili federalizma. Iz takve političke konstelacije nicali su i razni separatistički pokreti, što je do kraja komplikovalo građanski politički život. Osim toga, federalizam građanskih stranaka koje nisu mogle niti su htjele do kraja shvatiti nacionalnu problematiku Jugoslavije bio je više regionalizam prožet oblasnim rodoljubljem, pokrajinskim duhom, posredstvom kojeg se nije mogao ostvariti istinski jugoslovenski federalizam i do kraja razriješiti nacionalni odnosi u našoj zemlji. Svi ovi faktori su uticali da i nije moglo doći ni do kakvih bitnijih promjena u pogledu reorganizacije države, pa, razumije se, nikakvih bitnijih promjena nije moglo biti ni u pitanju položaja Bosne i Hercegovine.

Građanski političari u Bosni i Hercegovini nastavili su između dva rata politiku koja se uglavnom oslanjala na tradicionalnu politiku nacionalnog i vjerskog antagonizma stvorenu u ranijem periodu. Poslije prvog svjetskog rata formirale su se »brojne stranke i strančice« na nacionalnoj osnovi i razdrobljenost političkog života dostigla je svoj vrhunac.⁴⁶⁾ U takvoj političkoj atmosferi moglo je i doći do napada, pljačke i ubijanja muslimanskog stanovništva, o čemu je govorio dr M. Spaho na 128-oj redovnoj sjednici Privremenog narodnog predstavništva, (zabilježeno u **Stenografskim beleškama PNP, SHS**, str. 515), pominjući blizu 2.000 ubijenih Muslimana u zemlji. Ove činjenice zvanično nisu demantovane i sasvim je sigurno da su one doprinijele zaoštavanju i ostavile trajnije tragove u međunacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini.

Već početkom dvadesetih godina i kasnije došlo je do izvjesnog ublažavanja partijsko-političke razdrobljenosti, ali i ovaj proces je tekao gotovo isključivo na razdvojenosti građanskih političara triju nacionalnih odnosno etničkih grupacija, izuzev malobrojnih političara koji su prišli Demokratskoj, odnosno Samostalnoj demokratskoj stranci. Antagonizam beg — kmet, koji je bio prenesen na politički teren kao nacionalni antagonizam između Srba i Hrvata s jedne, i Muslimana, s druge strane, u novoj državi prestao je uglavnom egzistirati kao socijalni fenomen. Za antagonizam između Srba i Hrvata koji »... nije imao realnih oslonaca ni u predratnoj socijalnoj strukturi Bosne ni u njenoj ekonomici«,⁴⁷⁾ nije bilo realnih osnova ni u novoj državi. Ali su ti antagonizmi, u kraljevini Jugoslaviji kao centralističkoj državi, u okviru neriješenog nacionalnog pitanja i neriješenog pitanja položaja pojed-

⁴⁶⁾ Glas slobode, br. 8, od 13. 1. 1919.

⁴⁷⁾ V. Masleša: Cit. djelo, str. 281.

nih zemalja i pokrajina među kojima i Bosne i Hercegovine, vješto iskorištavani, s ciljem da se iz njih izvuku što veće političke, a i ekonomske koristi za pojedine građanske grupacije. Na toj osnovi tekao je i proces pregrupisavanja građanskih političara iz ove pokrajine i njihovog vezivanja za pojedine političke centre. Srpski građanski političari, za koje je 1918-ta bila godina nacionalnog oslobođenja i početak aktivnog učesća u vlasti, gotovo su se u cjelini uključili u pojedine građanske partije u Srbiji — uglavnom u Radikalnu, Demokratsku i Zemljoradničku, a tridesetih godina u Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS) i Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ). Problem Bosne i Hercegovine oni svode na parolu »Bosna je srpska« i do maksimuma, koristeći se nacionalnim i vjerskim suprotnostima, nastojali su da u Beogradu obezbijede što bolje političke i ekonomske pozicije. Građanski političari drugih dviju grupacija također prvih godina podržavaju centralističku vlast, jer je veza s vlašću za nerazvijenu buržoaziju predstavljala uvijek unosnu orijentaciju. Ali već početkom dvadesetih godina — do 1923. hrvatski političari se uključuju u građanske stranke u Hrvatskoj, opoziciono raspoložene prema režimu — najvećim dijelom u Hrvatskoj (do 1925. republikansku) seljačku stranku (HSS), a pod uticajem nacionalističkih snaga i katoličkog klera jača mržnja prema Srbima i oživljava parola »Bosna je hrvatska«. Muslimanski političari organizovani uglavnom u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji u oktobru 1920. usvajaju stanoviše protiv centralizma, a za autonomiju Bosne i Hercegovine u tadašnjim geografskim granicama, 1921. godine u Ustavotvornoj skupštini predstavnici JMO glasaju za Vidovdanski ustav i podržavaju jugoslovenski nacionalni unitarizam i centralizam, da bi se već 1922. godine izjasnili protiv tog ustava ističući »... da je centralizam štetan i državi i narodu.«⁴⁸⁾ Otada muslimanski političari jedini istupaju povremeno u ime Bosne i Hercegovine i njene istorijsko-političke individualnosti. JMO se, zastupajući interese muslimanskih zemljoposjednika, trgovaca i sitnoburžoaskih elemenata u gradu i na selu, borila za očuvanje ekonomskih i političkih pozicija toga sloja stanovništva. Ona je nastojala da se očuvaju kmetstvu slični ostaci društvenih odnosa, odnosno da se za njihovu likvidaciju dobiju što bolje naknade, pa su borbi muslimanskih političara između dva rata pripisivani elementi borbe za begovsku autonomiju i onda kad su oni bili spremni na saradnju sa srpskim i hrvatskim političarima za povoljnije rješenje položaja Bosne i Hercegovine. Zato ta borba nije nikad imala veću podršku političara drugih naroda ove pokrajine.

Takvo političko grupisanje i orijentacija na nacionalnoj, odnosno vjerskoj osnovi, proizišlo iz zaoštrenih vjerskih i nacionalnih antagonizama u Bosni i Hercegovini, doprinosilo je daljem njihovom zaoštavanju i imalo značajnih posljedica ne samo u političkom životu nego i u njenom ekonomskom razvitku. Tako je, npr., koncentracija kapitala i u periodu između dva rata provođena uglavnom na nacionalnoj osno-

⁴⁸⁾ Podaci iz proglasa — **Muslimani i sporazum**, od 19. novembra 1937. — Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (AIRPS), Zbirka RP/II. (otkup).

vi.⁴⁹⁾ Poslovi velikog prosperiteta u to vrijeme (šumska industrija i rudarstvo), nalazili su se u rukama države ili stranog kapitala, pa su se i ogromni profiti odličivali u Beograd ili na stranu. U dvadesetogodišnjem periodu 1918—1938. godine u Bosni i Hercegovini je bilo otvoreno ukupno 129 raznih preduzeća sa svega 10.330 radnih mjesta više nego pred prvi svjetski rat.⁵⁰⁾ Politička razjedinjenost u Bosni i Hercegovini omogućavala je da se i država maćehinski odnosi prema ovom području. Prema rukopisu bana Vrbasko-banovine Svetislava Milosavljevića, »Upravljanje Vrbaskom banovinom«, on je u periodu 1929—1934. godine bezbroj puta morao u Beogradu govoriti o velikoj bijedi i zaostalosti toga područja i intervenisati, jer država redovno nije isplaćivala državne subvencije, dok je drugim banovinama i preko subvencija davala razne povoljne kredite. Jednom prilikom ban je dobio ironičan odgovor ministra finansija da, ako banovina kao pasivna ne može opstati bez državnih subvencija, onda je treba ukinuti.⁵¹⁾ Slične intervencije morao je činiti i ban Drinske banovine, koja je najvećim dijelom zahvatala područje Bosne i Hercegovine. U pismu predsjedniku vlade M. Stojadinoviću od 2. decembra 1935, on, između ostalog, kaže: »... Konačno čast je ovoj Kraljevskoj banskoj upravi u prilogu dostaviti pregled svih uskraćenih prihoda u budžetskoj 1935/36. god. (...) Mnogi od tih prihoda odobreni su drugim banovinama naročito savskoj, što se usporedbom može dokazati.«⁵²⁾

Zbog političke konstelacije stvorene u Bosni i Hercegovini između dva rata, ni u ovom periodu nije nikad došlo do zajedničkog istupanja građanskih političara sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije kad se raspravljalo i rješavalo o uređenju države i statusu ove pokrajine u njoj. Srpski i hrvatski političari, čije su političke matice sada bile u Beogradu, odnosno Zagrebu, podržavali su bezrezervno njihovu politiku u ovim pitanjima. Muslimanski političari ostajali su u svojoj političkoj borbi usamljeni i pokušaj traženja zajedničkog jezika s njima od strane srpskih i hrvatskih političara svodio se samo na pokušaje da ih pridobiju za svoje koncepcije. Sve tri grupe su, istina, podržale Vidovdanski ustav koji je ozakonio centralizam, ali je samo na insistiranje muslimanskih političara učinjena koncesija da se oblasti kao nove administrativno-teritorijalne jedinice od oko 800.000 stanovnika formiraju samo u Bosni i Hercegovini u njenim istorijskim granicama.⁵³⁾

⁴⁹⁾ 1930. godine u Bosni i Hercegovini je bio 71 novčani zavod od čega: srpskih 28, hrvatskih 8, muslimanskih 9 i mješovitih 26. — Prema tabeli — Novčani zavodi u BiH. 1930. godine, priloženoj Izvještaju trgovačke i obrtničke komore, Sarajevo 1930.

⁵⁰⁾ Enciklopedija Jugoslavije, knj. II, str. 93.

⁵¹⁾ Arhiv Bosanske krajine u Banjoj Luci, Otkup br. 33, II dio rukopisa — 1930. godina, str. 18.

⁵²⁾ Arhiv Vojno-istorijskog instituta, br. reg. 35/9-1, kut. 55.

⁵³⁾ U članu 135. Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — Vidovdanskog ustava, posebno je istaknuto: »Zakonom o razgraničenju oblasti, Bosna i Hercegovina će se razdeliti u oblasti u svojim sadanjim granicama. Dok se to zakonom ne uredi, okruzi u Bosni i Hercegovini važe kao oblasti. Spajanje tih oblasti vrši se odlukom oblasnih skupština dotičnih oblasti donetom većinom od 2/3 glasova, (...) pojedine opštine ili srezovi mogu se iz svojih oblasti izručiti i pripojiti drugoj oblasti u sadanjim granicama Bosne i Hercegovine ili izvan njih, ako na to pristanu njihova samoupravna predstavništva odlukom od 3/5 glasova i tu odluku odobri Narodna skupština.« — **Zbornik Zakona i naredaba za BiH**, God. 1921, str. 161.

Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi, od 26. aprila 1922. godine, država je bila podijeljena na 33 oblasti od kojih je šest ustanovljeno u Bosni i Hercegovini: tuzlanska, sarajevska, mostarska, travnička, vrbaska i bihačka.⁵⁴⁾ Međutim, u centralističkoj državi, kakva je bila Kraljevina SHS, i sa ograničenom samoupravom oblasti, ova koncesija nije imala nikakvog većeg značaja za ekonomski, kulturni i politički razvitak Bosne i Hercegovine niti za očuvanje njene individualnosti.

Režim šestojanuarske diktature, koji je proklamovao liniju državne i nacionalne unifikacije, likvidirao je oblasti kao upravna područja, pa time i ovo posljednje obilježje priznanja individualnosti Bosne i Hercegovine. Trećeg oktobra 1929. godine donesen je Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja,⁵⁵⁾ kojim je ustanovljena podjela Kraljevine Jugoslavije na devet banovina, a ova pokrajina je podijeljena u četiri banovinska područja.⁵⁶⁾ Tom podjelom potpuno je prenebregnuta individualnost Bosne i Hercegovine kao, uostalom, i drugih jugoslovenskih zemalja i pokrajina, ali ona je doživjela najveće raspješavanje. Vrlo su interesantna tumačenja najodgovornijih ljudi režima diktature za ovakvo cijepanje ovog područja. Prema Ivanu Meštroviću, Milan Srškić, ministar i kasnije predsjednik vlade pod režimom diktature i najistaknutiji predstavnik velikosrpske ideje među srpskim političarima u Bosni — na Meštrovićevo pitanje — zašto je Bosna podijeljena na dvoje (ne uzimajući u obzir i podjelu Hercegovine — N. B.) odgovorio je jednostavno: »Radi turkeša«, (misleći na Muslimane — N. B.), »Ja ne mogu u Bosni gledati minarete, oni moraju nestati«, zaključio je Srškić. To isto je, kako kaže Meštrović, jednom prilikom rekao i kralj Aleksandar.⁵⁷⁾ Sasvim je razumljivo da ovo nije bio javni motiv i da je teško pretpostaviti da postoje dokumenta koja ga potvrđuju. Pa ako Meštrovića i ne uzmemo kao siguran izvor, ipak se može opravdano ustvrditi da se u velikosrpskim kombinacijama režima diktature išlo na stvaranje banovina sa srpskom većinom tamo gdje je to bilo moguće. Takva je bila Vrbaska banovina po svom etničkom sastavu, a u Drinsku banovinu uključen je najveći dio zapadne Srbije. Na taj način se računalo u Bosni i Hercegovini na punu podršku srpskog, na manjinu hrvatskog, i na razbijanje homogenosti muslimanskog stanovništva. Tu je, također, karakteristična činjenica da u prve vlade pod diktaturom nisu

⁵⁴⁾ Službene novine Kraljevine SHS br. 92/1922.

⁵⁵⁾ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 233, od 5. oktobra 1929.

⁵⁶⁾ U Vrbasku banovinu uključeno je 19 srezova: Bihać, Cazin, Bos. Krupa, Bos. Petrovac, Ključ, Sanski Most, Glamoč, Jajce, Mrkonjić Grad, Bos. Gradiška, Bos. Dubica, Bos. Novi, Prijedor, Banja Luka, Derventa, Gračanica, Prnjavor, Kotor Varoš i Tešanj; U Drinsku 17: Sarajevo g., Sarajevo s., Čajniče, Fojnica, Rogatica, Visoko, Višegrad, Zenica, Zepče, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Kladanj, Srebrenica, Vlasenica, Travnik i Zvornik; u Primorsku 8: Mostar, Konjic, Ljubuški, Stolac, Bugojno, Livno, Prozor i Duvno i u Zetsku banovinu 6 srezova: Foča, Bileća, Gacko, Ljubinje, Nevesinje i Trebinje. — Prema Izvještaju Trgovačke i obrtničke komore za BiH. Sarajevo 1931, str. 16—17.

⁵⁷⁾ I. Meštrović: **Uspomene...**, str. 242.

uključivani političari iz JMO,⁵⁸⁾ iako su njeni predstavnici iz opozicije ušli u vladu u vrijeme najveće političke krize dvadesetih godina — poslije atentata u skupštini 20. juna 1928. godine.⁵⁹⁾

31
Poslije zavođenja režima diktature vođstva građanskih političkih stranaka, kako onih koje su do tada bile na vlasti, tako i onih koje su bile u opoziciji ». . . nisu htjela ili se nisu usuđivala da ustanu u odbranu demokratskih ustanova i da pozovu narodne mase na otpor kraljevom samodržavlju. Pasivno držanje vođstva građanskih stranaka, pa i njihove sklonosti kompromisima s diktaturom, bili su još izrazitiji ubrzo poslije 6. januara, kada se novi režim svom snagom obrušio na revolucionarni radnički pokret i Komunističku partiju Jugoslavije.⁶⁰⁾ Međutim, kada je režim diktature — zbog pojačanog nezadovoljstva radnika, seljaštva i nacionalnih pokreta ugnjetenih nacija, otpora KPJ, te zbog ogromne ekonomske krize i spoljnopolitičkih teškoća — zapao u krizu koja je natjerala kralja Aleksandra da septembra 1931. godine oktroiše Ustav i obnovi, makar prividno, parlamentarni život, i vođstva građanskih političkih partija počinju napuštati pasivni stav, ograđuju se sve više od diktature ili prelaze u aktivnu opoziciju. Već u 1932. godini započinju jača opoziciona kretanja, u okviru kojih se javljaju zahtjevi za ukidanje oktroiisanog ustava, te zavođenje demokratskog parlamentarizma i diskusije o reorganizaciji države. Ti problemi su se latentno provlačili u političkom životu stare Jugoslavije sve do njene propasti, dobivajući na intenzitetu u vrijeme parlamentarnih izbora, sporazuma i stvaranja blokova pojedinih partija i drugih značajnih političkih događaja. U ovom periodu dolaze do punog izražaja tendencije građanskih stranaka iz Srbije i Hrvatske da se u pitanju Bosne i Hercegovine, uz podršku članova sa ovog područja, ostvare njihove koncepcije, kao i posebni napori muslimanskih političara u borbi za autonomiju, u okviru kojih JMO povremeno balansira između opozicije i režima. Borba za ostvarenje tih tendencija naročito će se zaoštriti u vrijeme i poslije sporazuma Cvetković-Maček avgusta 1939. godine. Na ovom mjestu moguće je pratiti taj proces samo u onoj mjeri u kojoj se on odnosi na pitanje položaja Bosne i Hercegovine.

4 u
Zahtjevi za preuređenjem države započeti su rezolucijom Seljačko-demokratske koalicije (Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka) donesenom 7. novembra 1932. godine i poznatom kao »Zagrebačke punktacije«. U njoj je osuđena diktatura i istaknut zahtjev da se ukloni srbijanska hegemonija iz svih krajeva preko Drine, Save i Dunava, te da se uredi nova državna zajednica u kojoj bi se zajamčili

⁵⁸⁾ U vremenu od 6. januara 1929. do 24. juna 1935. godine izmijenilo se deset vlada. U pojedinim od njih samo su dvojica disidenata JMO koji su se uključili u JNS zauzimali povremeno položaj ministra bez portfelja i to: Avdo Hasanbegović u prvoj vladi Petra Živkovića samo 1 dan — 2. septembra 1931, u drugoj Živkovićevoj vladi od 3. septembra 1931. do 5. januara 1932. i u vladi Bogoljuba Jeftića samo 5 dana (19—24. juna 1935); i Hamdija Karamehmedović u prvoj i drugoj vladi Milana Srškića i u petoj vladi Nikole Uzunovića. U trećoj vladi Živkovića, u vladi Vojislava Marinkovića i u šestoj vladi Uzunovića nije učestvovao nijedan muslimanski političar. — Vidi: Pregled vlada u staroj Jugoslaviji u knjizi F. Čulinovića: **Jugoslavija između dva rata**, Zagreb 1961, str. 302—307.

⁵⁹⁾ Cit. proglas — Muslimani i sporazum.

⁶⁰⁾ **Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije**, Beograd 1963, str. 152.

»...napredak i procvat moralnog i materijalnog života naroda srpskog, naroda hrvatskog i naroda slovenačkog.«⁶¹⁾ Proizilazi da je koalicija usvojila koncepciju složene države od triju nacionalnih jedinica — srpske, hrvatske i slovenačke, čime je prenebregnut problem ostalih jugoslovenskih naroda i istorijskih tradicija i granica pojedinih pokrajina, pa i Bosne i Hercegovine. Nepunih pet godina kasnije — 8. oktobra 1937. gotovo istovetno rješenje za preuređenje države zahtijevao je i jedan širi savez građanskih opozicionih stranaka iz Hrvatske i Srbije, tzv. Blok narodnog sporazuma ističući da treba »...da se omogući i Hrvatima i Srbima i Slovencima da sporazumno organizuju svoju državnu zajednicu na podjednako zadovoljstvo i Srba i Hrvata i Slovenaca.«⁶²⁾ Do sporazuma Cvetković—Maček većina građanske opozicije i nije imala drugih, a pogotovo ne radikalnijih, prijedloga za preuređenje države.

U januaru 1933. Ljuba Davidović, predsjednik Demokratske stranke, predlagao je u programatskom pismu koje se pojavilo povodom »Zagrebačkih punktacija«, ublažavanje te podjele, zasnovane isključivo na nacionalnoj osnovi formiranjem i četvrte prelazne jedinice Bosne i Hercegovine. Taj prijedlog je ponovljen i u rezoluciji Izvršnog odbora Demokratske stranke početkom 1937. godine, ali su demokrati odustali od tog svog gledišta već u okviru Bloka narodnog sporazuma, a pogotovo poslije Sporazuma Cvetković—Maček,⁶³⁾ priključujući se otvoreno kampanji drugih građanskih stranaka iz Srbije, u kojoj su isticane parole o ugroženosti srpstva, o srpskoj Bosni, o tome da je Maček i suviše dobio i slično. Od ostalih građanskih stranaka koje su poslije »Zagrebačkih punktacija« osudile diktaturu jedino je JMO potencirala pitanje položaja Bosne i Hercegovine. Iako je i u 1932. godini vodilo tajne pregovore sa rukovodstvom Jugoslovenske nacionalne stranke o uključivanju u ovu stranku, vođstvo JMO je u januaru 1933. godine, u tzv. sarajevskim (bajramskim) punktacijama osudilo oktroisani ustav od 3. septembra 1931. i istupilo protiv centralističkog uređenja, postavljajući zahtjev za novim državnopravnim uređenjem na bazi političko-istorijskih jedinica, u okviru kojeg bi Bosna i Hercegovina imala isti status kao i druge jedinice.⁶⁴⁾ Već 1935. to rukovodstvo pokušava da se uključi u izbornu listu Bogoljuba Jeftića, zatim se na petomajskim izborima priključuje Udruženoj opoziciji da bi ubrzo poslije izbora — 4. jula 1935. ponovo podržalo politiku vlade M. Stojadinovića prihvatajući njenu deklaraciju u kojoj je istaknuto da je »...osnovni pravac unutarnje politike dan osnovnim zakonom, zemaljskim ustavom od 1931.«⁶⁵⁾

Uključivanje JMO u Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ) 1935. i ulazak dra Mehmeda Spahe u vladu Stojadinovića značilo je napuštanje autonomističkog gledišta, što je, u stvari, bilo koncesija rukovodstva

⁶¹⁾ *Novosti*, Zagreb, od 8. 11. 1932.

⁶²⁾ Citat iz teksta Sporazuma Narodne radikalne stranke, Demokratske stranke i Zemljoradničke stranke, te Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke udruženih u Seljačko-demokratsku koaliciju, objavljenog u radu Todora Stojkova: *O stvaranju bloka narodnog sporazuma*, Istorija XX veka, Zbornik radova VI, Beograd 1964. str. 245—301.

⁶³⁾ Dr Ljubo Boban: *Sporazum Cvetković—Maček*, Beograd, 1965, str. 218 i 226.

⁶⁴⁾ Cit. proglas *Muslimani i Sporazum*.

⁶⁵⁾ Isto.

JMO za učešće u vlasti. Kao reakcija na ovakvu politiku, uslijedio je 11. novembra 1936. g. u Zagrebu sastanak muslimanskih političara hrvatski orijentisanih, na kojem je organizaciono oformljena Muslimanska organizacija i odlučeno da se ona kao takva uključi u HSS. U predstavi koju su delegati istog dana predali dru Mačeku rečeno je, pored ostalog, da su Muslimani »...sastavni i nerazdruživi dio cjelovitog hrvatskog naroda, pa kao takvi imamo Vas kao jednoga i jedinoga narodnog vođu, te pod Vašim mudrim i čvrstim vodstvom želimo u zadovoljenju općih hrvatskih narodnih interesa postići također zadovoljenje i posebnih interesa nas bosansko-hercegovačkih muslimana Hrvata«. Odgovarajući delegatima, Maček je zagovarao i utvrđivao istovetno stanovište, ističući da: »Hrvatska seljačka stranka kao politička organizacija gotovo cijeloga hrvatskog naroda smatra bosansko-hercegovačke muslimane najčišćim dijelom hrvatskog naroda i po podrijetlu i po povijesti i po narječju«, te ukazujući da on drži »...da je i Hrvatima muslimanima Bosne i Hercegovine počela svitati zora, jer se počela buditi i u njh hrvatska narodna svijest.«⁶⁶⁾ Teško je povući razliku između hrvatskog nacionalizma ispoljenog u predstavi delegata Muslimanske organizacije i odgovoru Mačeka, i nacionalizma ustaškog pokreta u to vrijeme. Jedan od ustaških prvaka dr Mile Budak, gotovo je na isti način »proricao« budućnost Muslimana u Bosni i Hercegovini pišući poslije smrti dra Spahe da »...jedno ime prelazi u povijest, jedan duh u vječnost, ali — problem (muslimanski) ostade na leđima svih nas Hrvata i katolika i muslimana, a u prvom redu na ramenima onih, na koje je narod prenio svoje ovlasti. Među prvima je, nastavljao je Budak, izabrani nasljednik dra Spahe g. dr Džafer Kulenović. Želimo mu mnogo snage na putu, kojim će ga voditi njegova krv i podsvijesne uspomene minulih tisućljeta. Tko može ustvrditi da nije baš na njemu konačno rješenje? U sto dobrih časa«⁶⁷⁾

Muslimanska organizacija se za izbore od 11. decembra 1938. godine priključila ostaloj opoziciji na listi dra Vladimira Mačeka, a u izbornom letku od 25. novembra kao osnovne zahtjeve isticala je autonomiju Bosne i Hercegovine i ukidanje centralističkog ustava,⁶⁸⁾ za razliku od JMO, koja je na izborima istupila u okviru JRZ. Međutim, sa svim je očigledno da je — kao što su neki muslimanski političari srpski orijentisani bili eksponenti srpskog nacionalizma — i ova organizacija bila eksponent hrvatskog nacionalizma među Muslimanima Bosne i Hercegovine.⁶⁹⁾ Do Sporazuma Cvetković-Maček u JMO su se još jedanput ispoljila politička kolebanja, manifestovana u distanciranju, a zatim i učešću u rušenju vlade Stojadinovića, stvaranju dobrih odnosa sa Cvet-

⁶⁶⁾ Predstavka i odgovor štampani su kao **Ramazanska odluka Muslimanske organizacije** — AIRPS, Zbornik RP/II (otkup).

⁶⁷⁾ **Hrvatski narod** br. 22 od 7. VII 1939. — Nepune dvije godine poslije toga, to »konačno rješenje« ostvarilo se samo utoliko što se dr Džafer Kulenović, zajedno s Budakom, našao na istom poslu — na dužnosti doglavnika ustaškog poglavnika Ante Pavelića, bez »ovlasti« muslimanskog naroda, proigravši njegovo povjerenje.

⁶⁸⁾ Letak u Arhivu IRPS, Zbirka RP/II (otkup).

⁶⁹⁾ Pokazalo se kasnije da su vodeći ljudi ove organizacije — Hakija Hadžić, Ademaga Mešić i dr., bili otvoreni kvislinzi fašističkih okupatora i glavni oslonac za uspostavu vlasti NDH u Bosni i Hercegovini.

kovićem i udaljavanju od ovog kada je on privodio kraju pregovore s Mačekom, u kojima je i jedna i druga strana nastojala da isključi svaki uticaj JMO zbog predviđenih koncesija Mačeku na području Bosne i Hercegovine. Popularnost autonomističke platforme u širokim muslimanskim masama učinila je, međutim, da je ona ostala važna komponenta u politici Muslimanske organizacije sve do okupacije Jugoslavije.

U drugom poglavlju Sporazuma Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. utvrđeno je: »Savska i Primorska banovina, kao i srezovi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik i Fojnica spojiće se u jednu jedinicu koja će se zvati Banovina Hrvatska.

Definitivni oblik Banovine Hrvatske određiće se prilikom preuređenja države; pri tome će se voditi računa o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima.

Tom prilikom izdvojiće se iz gore navedenih srezova, koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, opštine i sela, koja nemaju hrvatsku većinu.«⁷⁰⁾

Po ovom Sporazumu, koji je predstavljao trenutnu nagodbu hrvatske buržoazije s dvorom, kao vrhunskim predstavnikom srpske buržoazije, izvršeno je dalje rasparčavanje teritorije Bosne i Hercegovine. Pored ranijih 8 srezova u okviru Primorske, izdvojeno je još 5 srezova iz Drinske i Vrbaske banovine, od kojih je prva najvećim dijelom, a druga potpuno zahvatala teritoriju Bosne, i priključeno novoformiranoj jedinici Banovini Hrvatskoj. Osim toga, Sporazum je predviđao dalje rasparčavanje, čak srezova i opština. Po svojoj suštini bio je to akt kojim je, kako kaže dr I. Ribar, rasparčana Bosna i Hercegovina »... da bi se zadovoljili šovinistički i hegemonistički zahtjevi frankovačke i klerofašističke klike u Hrvatskoj seljačkoj stranci na štetu zajednice Hrvata, Srba i Muslimana.«⁷¹⁾ A takvu koncesiju učinila je velikosrpska buržoazija da bi lakše ostvarila svoju hegemonističku zamisao stvaranja srpske jedinice, tzv. »Srpske zemlje« u koju je namjeravala uključiti sve ostale dijelove Jugoslavije, sem Slovenije, i za čije realizovanje su beogradski krugovi već pripremali nacrt uredbe.⁷²⁾

Sporazum Cvetković-Maček nije eliminisao iz političkog života Kraljevine Jugoslavije suprotnosti između srpske i hrvatske buržoazije. U »definitivnom« preuređenju države svaka od njih je očekivala i nastojala da ostvari što veće teritorijalne zahtjeve u čemu su se direktno sukobljavale na području Bosne i Hercegovine. Osim toga, građanske stranke drugih nacionalnosti, a osobito makedonski separatisti, crnogorski federalisti, te slovenačke partije i muslimanske organizacije u Bosni i Hercegovini, razvile su snažnu političku aktivnost na bazi pojačanih zahtjeva za autonomiju svojih zemalja, odnosno pokrajina. Platforma Sporazuma iskorištavala se za dobivanje što većih političkih i ekonomskih koncesija na liniji opravdanih nacionalnih zahtjeva, pri čemu se računalo sa daljim suprotnostima između srpske i hrvatske buržoazije. Buržoaskе snage koje su najneposrednije podržavale Sporazum i vladu Cvetković-Maček, bile su reakcionarne i izrazito antikomunističke. One su se zadovoljavale momentalnim rješenjem — »teritori-

⁷⁰⁾ Tekst sporazuma objavljen je u cit. djelu dra Ljube Bobana, str. 403.

⁷¹⁾ Dr Ivan Ribar: **Politički zapisi**, Beograd 1951, knj. III str. 19.

⁷²⁾ U Cit. djelu F. Čulinovića, knj. II, str. 168—170, objavljen je nacrt ove uredbe.

jalizacijom« vlasti i nisu bile spremne ni na kakve korake za dalju demokratizaciju političkog života u zemlji. Zato su one zazirale od šireg pokreta masa, ali u početku vlada nije mogla spriječiti razbuktalu diskusiju o daljim mjerama za preuređenje države.

Poslije Sporazuma Cvetković-Maček razvila se u Bosni i Hercegovini, izuzev predizbornih kampanja, najživlja politička aktivnost građanskih političkih snaga između dva rata, u okviru koje se do maksimuma manifestovao njihov nacionalizam i razjedinjenost baš u diskusijama o definitivnom preuređenju države i u pitanju položaja ove pokrajine. Uznemirenost i nesigurnost, osobito među Muslimanima, bila je sasvim normalna pojava, jer je i sam Sporazum utvrdio da rad na preuređenju države nije bio završen. Osnovni problem je bio u tome da li će Bosna i Hercegovina dobiti status autonomne — četvrte jedinice (pored srpske, hrvatske i slovenačke), da li će biti uključena u srpsku jedinicu bez dijelova priključenih Banovini Hrvatskoj ili će Hrvatska buržoazija dobiti nove teritorijalne koncesije, pa tek onda preostala teritorija pripasti »Srpskim zemljama«. ⁷³⁾

Do pred kraj 1939. godine sve su muslimanske političke organizacije i struje, kao i razna kulturna, prosvjetna i druga društva, istakle u prvi plan borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine. JMO, čiji su senatori i poslanici nepuna dva mjeseca prije Sporazuma, prilikom izbora novog predsjednika stranke poslije smrti M. Spahe, zaključili »... da nastave politiku i rad Dr. Mehmeda Spahe u Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici i da pomažu kraljevsku vladu g. Dragiše Cvetkovića u svim njenim nastojanjima a naročito u velikom poslu narodnog sporazuma« ⁷⁴⁾ — bezrezervno je sada zahtijevala da se Bosna i Hercegovina konstituiše kao četvrta jedinica, ne uvažavajući u tom slučaju ni definitivno odvajanje onih srezova koji su već bili uključeni u Banovinu Hrvatsku. To je bio utoliko značajniji stav, što ga je izrazio, u izjavi objavljenoj u **Politici** od 7. novembra 1939. godine, Dž. Kulenović, predsjednik JMO i član vlade Cvetković-Maček. I pristalice M. Spahe koji su poslije njegove smrti, umjesto Dž. Kulenovića, isticali u prvi plan dra Osmana Firdusa, otvoreno su se izjasnili za autonomiju. U pismu »Dragi prijatelji«, oktobra 1939. godine oni traže »... Unutar granica ustavne i parlamentarne monarhije s dinastijom Karađorđevića na čelu (...) autonomnu Bosnu i Hercegovinu u njezinim istorijskim granicama.« ⁷⁵⁾ U organizovanju masovnih skupova Muslimana na kojima su isticani zahtjevi za autonomiju vrlo je aktivna i Muslimanska organizacija. Provociran izvjesnim aluzijama (po svoj prilici o prosrpskoj orijentaciji — N. B.), krajem novembra 1939. godine za autonomiju se izjasnio i »Gajret«, najmasovnije kulturno-prosvjetno društvo Muslimana, na plenarnoj sjednici svog Glavnog odbora. Opredjeljujući se nedvojbeno za autonomiju Bosne i Hercegovine, kojoj bi se priključio i Sandžak, ovaj forum je

⁷³⁾ Vidi o tome opširnije — Dana Begić: **Sporazum Cvetković—Maček u Pregledu istorije SKJ, Prilozi**, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo 1965, br. 1, str. 370—376; i od istog autora — **Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković—Maček**, pomenuta publikacija br. 2, str. 177—191.

⁷⁴⁾ **Pravda**, (organ JMO) od 1. jula 1939.

⁷⁵⁾ Štampano pismo u Arhivu IRPS, Zbirka RP/II (otkup).

realno i opravdano izjavljivao da je »...svjestan da se ne može ostvariti, a najmanje se može pravilno podržati, autonomno uređenje Bosne i Hercegovine akcijom samih muslimana«, pa zbog toga on »...apeluje na sve faktore, a naročito na našu braću Srbe pravoslavne vjere, koji su po svom velikom broju važan faktor u rješavanju ovog pitanja, da se u tretiranju ovog pitanja postupa razumno i sa najvećom ozbiljnošću, jer to traže najkrupniji nacionalni i državni interesi.«⁷⁶⁾ Masovna politička aktivnost svih muslimanskih političkih, kulturnih i vjerskih organizacija i društava u drugoj polovini 1939. godine uobličena je organizaciono, 30. decembra, osnivanjem Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine. Izvršni odbor Pokreta obratio se javnosti pismom pod naslovom »Dragi prijatelju« u kojem je jasno formulisano: »Mi tražimo autonomiju Bosne i Hercegovine u njihovim istorijskim granicama radi toga što smatramo da bi jedino takvo rješenje zadovoljilo potrebe stanovništva ovih pokrajina i jer bi na taj način bili zadovoljeni svi ekonomski i geografski uslovi razvoja ovih pokrajina i njenog stanovništva.

Mi smo uvjereni, kaže se dalje u pismu, da ostvarenje autonomije Bosne i Hercegovine ne može ugroziti bilo čije opravdane interese. Naprotiv, mi smatramo da je ovaj naš zahtjev u eminentnom državnom interesu kao i u interesu cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine. U tom uvjerenju mi smo obavjestili i predstavnike pojedinih političkih stranaka o ovom našem pokretu, i ako pokrećemo ovu akciju zasada mi sami, naša je iskrena želja da ovoj akciji pristupe i ostala naša braća sugrađani pravoslavne i katoličke vjere.«⁷⁷⁾

Bez obzira na dugogodišnju tradiciju autonomističke platforme u političkom životu bosansko-hercegovačkih Muslimana — čije političke organizacije i struje nisu bile jedinstvene, bilo zbog uskih političkih interesa bilo pod uticajem srpskog ili hrvatskog nacionalizma — ona nikad do tada nije imala tako jedinstvenu podršku cjelokupnog muslimanskog stanovništva. U ranijim zahtjevima za autonomiju jasno je bila uočljiva tendencija borbe za ono što je u datim uslovima pružalo najviše sigurnosti za učešće u vlasti pojedinih organizacija i grupa i za osiguranje ekonomskog položaja muslimanske buržoazije, a kod nekih za reviziju obeštećenja begovata. Međutim, jedinstvo muslimanskog stanovništva u zamašnim diskusijama o preuređenju države u drugoj polovini 1939, i početkom 1940. godine, jasno izražena spremnost na saradnju sa srpskim i hrvatskim političarima u borbi za autonomiju, podrška ovoj političkoj borbi od strane komunista i najnaprednijih pojedinaca srpskog i hrvatskog građanstva, nedvojbeno ukazuje da je pokret bio izraz progresa, izraz neprihvatanja jednog stanja koje je bilo samo sebi cilj.

Politička aktivnost Muslimana praćena je ostrim reagovanjem svih srpskih građanskih političkih grupa, te drugih organizacija i društava, podsticanih od njihovih centrala u Beogradu. Te snage su isključivale mogućnost autonomije i podjele Bosne i Hercegovine i otvoreno su zagovarale njeno puno uključivanje u »Srpske zemlje«, a neke od njih u

⁷⁶⁾ Zapisnik plenarne sjednice, umnožen na ciklostilu, u Arhivu IRPS, zbirka RP/II (otkup).

⁷⁷⁾ Štampano pismo u Arhivu IRPS, Zbirka RP/II (otkup).

datom momentu pozdravljale su Sporazum i prihvatale rješenje koje je njime ustanovljeno.⁷⁸⁾ Prve su bile mnogo grlatije i aktivnije i pod parolom »Srpstvo je u opasnosti« i »Srbi na okup«, organizovale su veliki broj skupova, na kojima se, u stilu najizrazitijeg šovinizma, napadala ideja o autonomiji, te podjela Bosne i Hercegovine i zahtijevalo priključenje čitave njene teritorije srpskoj jedinici.

Po dolasku na vlast, HSS nije bila zainteresovana za federalizaciju ostalih jugoslovenskih zemalja i to pitanje nije više bilo u prvom planu njene politike. Određeni privredni krugovi u Zagrebu, katolička crkva i najekstremnije snage u HSS otvoreno su ispoljavali dalje teritorijalne aspiracije i zahtijevale priključenje cijele teritorije Bosne i Hercegovine Banovini Hrvatskoj. Sasvim je opravdano zaključiti da je pod uticajem tih snaga banska vlast zabranila aktivnost Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine u onim njenim dijelovima koji su već bili priključeni Banovini Hrvatskoj.⁷⁹⁾

Za stvaranje političke atmosfere u Bosni i Hercegovini u ovo vrijeme nije od značaja, ali je vrlo interesantna činjenica da je o pitanju autonomije zauzela svoj stav i organizacija Socijalističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini. Ova partija je u to vrijeme imala ograničen broj pristalica, zastupala je centralizam, isticala se svojim anti-komunizmom i zauzimala je sporedno mjesto u političkom životu zemlje. Konferencija Socijalističke partije, održana 6. marta 1940. godine u Sarajevu, izjasnila se protiv pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine, a za stvaranje jedne veće administrativne jedinice u koju bi ušli oni krajevi koji ekonomski gravitiraju Sarajevu, bez obzira na istorijske granice.⁸⁰⁾

Razvoj spoljnopolitičkih prilika u posljednjoj godini Kraljevine Jugoslavije i unutarnji faktori, proistekli u vezi s tim, uticali su da nije došlo do realizacije predviđenog preuređenja države, a pod pritiskom vlasti i pod uticajem ovih faktora, malaksao je i pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine. Međutim, cjelokupna ova aktivnost — u toku koje vlada Cvetković-Maček nije poduzela nikakve praktične mjere za dalju demokratizaciju, a progresivne snage nisu uspjele ostvariti uticaj nad većinom stanovništva — ostavila je u političkom životu Bosne i Hercegovine vrlo duboke tragove. Još više su zaoštreni politički odnosi između Srba i Muslimana, a započeta podjela samo je još više produbila i onako zaoštrene odnose između Srba i Hrvata. To je nesumnjivo bio krupan poen u računima reakcionarnih i najekstremnijih nacionalističkih snaga sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije poslije fašističke okupacije Jugoslavije.

Ovaj kratak pregled koncepcija i stavova građanskih političkih snaga o pitanju položaja Bosne i Hercegovine u periodu Kraljevine Jugoslavije jasno pokazuje da su sve kombinacije pojedinih stranaka, grupa ili pojedinih političara bile vezane za borbu za vlast, odnosno za njihovu političku i ekonomsku dominaciju, iako je u nekima od njih bilo i pozitivnih elemenata. Zbog toga svako rješenje ovog problema

⁷⁸⁾ Vidi cit. radove D. Begić.

⁷⁹⁾ Isto.

⁸⁰⁾ Arhiv BiH — Sarajevo, KBU, Pov DZ br. 1287/1940.

čiji bi nosioci bili građanski političari — srpski, muslimanski ili hrvatski, koji su bili i stvarni nosioci nacionalnog, a i vjerskog antagonizma i šovinizma, bilo bi unaprijed osuđeno na propast, jer je bilo nemoguće ostvariti njihovo političko jedinstvo uopšte, a na ovom pitanju pogotovo. Građanska klasa naroda Jugoslavije, u cjelini, objektivno je bila protivnarodna. Kao eksploatatorski vladajući sloj koji je zauzimao stanovište suprotno narodnim interesima i težnjama, a naročito prema borbi za punu nacionalnu slobodu bez dominacije nad drugima, pokazala se nesposobnom za rješenje složenog nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, a time i za rješenje položaja Bosne i Hercegovine u njenim okvirima.

IV

Evolucija stavova Komunističke partije Jugoslavije o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, pa u vezi s tim i o pitanju državnog uređenja — (misli se na centralističko ili federalističko, jer republikansko uređenje, sasvim razumljivo, nikad nije dolazilo u pitanje) — razvijala se od shvatanja o jednoj državi i jednoj naciji i, otud, nedovoljnog uvažavanja značaja nacionalnih pokreta početkom dvadesetih godina; preko uočavanja višenacionalnog karaktera, ali i ideje o razbijanju Jugoslavije kao imperijalističke tvorevine, nametnute spolja, u drugoj polovini dvadesetih godina — do stavova o jugoslovenskoj državi kao zajednici ravnopravnih naroda koji su najviše odgovarali rješenju nacionalnog pitanja, izgrađenih i usvojenih tridesetih godina. Bilo bi odbojno i ne naučno shvatanje o nacionalnom unitarizmu iz prvog perioda djelovanja KPJ procjenjivati iz današnjih pozicija isključivo kao pogreške rukovodstva ili nezrelost partije. Proletarijatu po njegovoj prirodi ne odgovara da shvati lokalne, regionalne ili nacionalne istorijske korijene koje nose drugi socijalni elementi. Osim toga, u političkim partijama proletarijata u vrijeme Druge internacionale razvijena je teorija »čiste klasne borbe«, koja je, dogmatski shvaćena, sputavala inicijative iznalaženja saveznika u borbi. Ovi faktori su se odrazili, u prvim godinama stvaranja i djelovanja KPJ i jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta, u shvatanju o integralnom narodnom jedinstvu i mnogo širem prostoru klasne borbe u novostvorenoj jugoslovenskoj državi. Već u prvom broju, poslije rata objavljenih **Radničkih novina**, organa srpske SDP i najznačajnijeg glasila preko kojeg je vođena borba za stvaranje jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta, izneseno je stanovište: »Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod, jer oni imaju jedan jezik i pokazuju iste druge etničke osobnosti. Oni se takođe osjećaju kao jedan narod i žele jedinstvo«.⁸¹⁾ Ono je usvojeno i u Praktičnom akcionom programu novostvorene Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), definicijom »Jedna nacionalna država sa najširoom samoupravom oblasti, okruga i opštine«,⁸²⁾ i važilo kao osnovni stav u KPJ do njene III konferencije, januara 1924. godine. Međutim, u daljem iskustvu političke

⁸¹⁾ **Radničke novine** od 2. decembra 1918.

⁸²⁾ Istorijski arhiv KPJ, Beograd 1949, Tom II, str. 14.

aktivnosti, u KPJ se postepeno dolazilo do saznanja da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji pitanje saveznika radničke klase u borbi protiv hegemonije velikosrpske buržoazije i protiv buržoaske vladavine uopšte; da se samo kroz nacionalno može izvojevati i socijalno oslobođenje; da se samo u punoj nacionalnoj slobodi otvaraju široke mogućnosti slobodnog razvitka u svim oblastima nacionalnog života; te da tek na taj način može doći do istinskog zbližavanja slobodnih nacija i njihovog slivanja u jednu zajednicu. Uporedo sa evolucijom ovih shvatanja formirali su se i stavovi u KPJ prema Jugoslaviji kao državi, pri čemu su spoljni faktori ponekad imali presudan uticaj. Otud su poticale i za ono vrijeme nerealne i neostvarljive ideje o balkanskoj ili podunavskoj federaciji radničko-seljačkih republika, pri čemu je KPJ u početku računala sa Jugoslavijom kao jednom od jedinica, a kasnije s nezavisnim državama pojedinih jugoslovenskih zemalja kao jedinicama federacije. Tek tridesetih godina KPJ je izgradila nedvosmislen odnos prema Jugoslaviji kao državnoj zajednici Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. Ideju federalizma u okviru Jugoslavije ona je preuzela od naprednih građanskih demokratskih snaga, pa je, dosljedno tada već sasvim jasnim i pravilnim pogledima na nacionalno pitanje, principijelnije i radikalnije tu ideju razradila i unijela u politički život, kao jednu od najznačajnijih komponenti u svojoj daljoj političkoj aktivnosti. KPJ je, naime, umjesto regionalističkog federalizma, koji su zastupale neke centralističkom režimu opozicione građanske partije, istakla i zastupala jugoslovenski federalizam u kojem se mogao obezbijediti nacionalni suverenitet svih naroda Jugoslavije i istorijsko-pravne tradicije pojedinih pokrajina. To pitanje KPJ je povezala sa socijalnim problemom i istakla da se oni samo u zajednici mogu riješiti. Rješenje nacionalnog pitanja značilo je, u stvari, ukidanje jedne od osnovnih suprotnosti stare Jugoslavije — neravnopravnih odnosa među njenim narodima u uslovima dvadesetogodišnje hegemonije velikosrpske buržoazije i neposredno pred rat započetog sporazumijevanja srpske i hrvatske buržoazije, čija je posljedica bila i nacionalistička teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine.

Problem nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini nije zadugo uočavan niti je bio predmet temeljitijeg razmatranja u KPJ. Zbog toga nije bilo ni jasnih stavova o pitanju položaja ove pokrajine u jugoslovenskoj državi. Istina, već u dokumentima III zemaljske konferencije i III kongresa KPJ pominje se na dohvat »autonomija Bosne«; u parolama Akcionog programa KPJ za selo i proglaša IV zemaljske konferencije iz 1934. godine, među ostalim, i »radničko-seljačka sovjetska«, odnosno »radničko-seljačka vlada Bosne«; u okružnici CK KPJ, poslije splitskog plenuma, avgusta 1935. i bosanska »narodna skupština«⁸³) ali time stavovi u pitanju položaja ove nacionalno heterogene pokrajine nisu bili tako jasni, kao što su oni tada bili jasni u pitanju jednonacionalnih jugoslovenskih zemalja. Tek je krajem tridesetih godina podmlađena partijska organizacija u Bosni i Hercegovini i KPJ u cjelini unijela ovo pitanje u središte svoje političke aktivnosti i time započela proces nje-

⁸³) Vidi o ovim stavovima opširnije: Enver Redžić: O Pregledu istorije SKJ, Pregled, Sarajevo 1964, br. 3, str. 215—220.

ml

govog razrješavanja. Prvi značajniji korak u tom pravcu predstavlja »Otvoreno pismo...« bosansko-hercegovačke studentske omladine iz decembra 1937. godine, među čijim potpisnicima je veći broj članova i simpatizera KPJ. U ovom dokumentu poziva se narod da odbaci parole »integralno-jugoslovenske i fašističke« Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) o tome da je Srpstvo u opasnosti i da se odupre nastojanjima Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) u okviru koje je i JMO, a koja bi htjela da narod upregne u borbu protiv sporazuma između srpskih opozicionih stranaka i SDK od 8. oktobra 1937. godine. Tu se dalje ističe: »... Uspješna borba, za sporazum u Bosni i Hercegovini može se voditi samo ako najširi narodni slojevi odbace nacionalnu i vjersku netrpeljivost i mržnju, koju su do sada redovno iskorištavali neprijatelji naroda i slobode. Srpsko seljaštvo u Bosni i Hercegovini i Muslimani uviđaju da je borba hrvatskog naroda za nacionalnom slobodom opravdana i oni će je potpomoći da bi sami došli do svojih prava. (...) Samo tako udruženim snagama Bosna i Hercegovina zauzet će ono mjesto koje njoj po njenom posebnom položaju i pripada.«⁸⁴⁾ KPJ je podržavala borbu građanskih opozicionih stranaka koju su one vodile protiv režima JRZ. U tom smislu CK KPJ je pozdravio njihov sporazum od 8. oktobra kao »... krupan korak naprijed ka bratskom sporazumu među svim narodima Jugoslavije na bazi ravnopravnosti«, kao i pokazanu »... spremnost stranaka da zajednički vode borbu za pobjedu demokratije u Jugoslaviji.«⁸⁵⁾ Međutim, kako je već ranije rečeno, ovim sporazumom zahtijevano je preuređenje države stvaranjem triju jedinica — srpske, hrvatske i slovenačke. Značaj »Otvorenog pisma...« bosansko-hercegovačkih studenata koje je takođe izdano povodom Sporazuma je u tome što se otvoreno i određenije postavlja i pitanje položaja Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji. Od tada će ono biti sve više u centru pažnje partijske organizacije u ovoj pokrajini i KPJ u cjelini. Po sadržaju predizbornog letka »Omladine Bloka narodnog sporazuma« iz Bosne i Hercegovine novembra 1938. godine da se lako zaključiti da njegovi autori imaju gotovo istovetne poglede u pitanju Bosne i Hercegovine kakve je tada zastupala KPJ. »... A šta je Bosna i Hercegovina dobila za režima Stojadinović-Korošec-Spaho?«, postavlja se pitanje u ovom letku. »... Ne riješivši ni jedno pitanje našeg državnog života JRZ sprovodi u Bosni i Hercegovini politiku neprijateljstva, mržnje i svađe među onim koji već vjekovima žive jedni pored drugih — bezobzirno razjaruje stare mržnje i zlu krv na kojima su osnivali svoju vlast režimi žalosne prošlosti i robovanja Bosne i Hercegovine. I to se čini kada je potrebno više nego ikada do sada da se sjedine sve snage pred opasnostima kojima smo izloženi.

Zar seljaci, radnici i ostali radni svijet zapuštene, gladne i neprosvijećene Bosne i Hercegovine, ističe se dalje u letku, ne vole više ljubav i slobodu nego svađu i mržnju, ne vole više život u radu i napretku nego glad, bijedu i bolest koje su mu nenarodni režimi natovarili na pleća. Vjerna prošlosti junaštva i pritisnuta današnjim teškim iskustvima, Bosna i Hercegovina u ovom važnom času (misli se na izbore

⁸⁴⁾ Pismo u Arhivu IRPS, Zbirka RP/II, br. 175.

⁸⁵⁾ **Proleter**, organ CK KPJ, br. 12, od novembra 1937. str. 9.

11. decembra 1938. — N. B.) poći će putem slobode, poštenja, sloge i časti. To će biti smrt JRZ.«⁸⁶⁾

Već je ranije istaknuto da su se političke prilike u Jugoslaviji, nastale poslije Sporazuma Cvetković-Maček, razvijale u negativnom, reakcionarnom pravcu, te da je Bosna i Hercegovina postala još više poligon direktnih sukoba teritorijalnih aspiracija srpske i hrvatske buržoazije. Ubrzo je KPJ zauzela nedvosmislen stav o Sporazumu kao dogovoru srpske i hrvatske buržoazije radi zaštite zajedničkih interesa »... od mogućih revolucionarnih potresa«, i on je ocijenjen kao »... prevara radnih masa i porobljenih naroda«.⁸⁷⁾ U daljim ocjenama Sporazuma i prilika nastalih u vezi s njim, našli su svoje mjesto u odgovarajućoj mjeri i stavovi o pitanju položaja Bosne i Hercegovine. Krajem 1939. godine generalni sekretar CK KPJ Josip Broz — Tito pisao je u listu **Die Welt**, organu Kominterne, (članak **Zur Lage in Jugoslawien**): »... Nacionalno podjarmljeni Crnogorci, Makedonci, Slovenci, narod Vojvodine i Bosne traže sve energičnije svoja prava. (...) Nacionalno pitanje ne može se riješiti po uzoru na hrvatsko pitanje, jer je to sporazum između srpske i hrvatske buržoazije.«⁸⁸⁾ Jednogodišnja iskustva iz političkog života pod režimom vlade Cvetković-Maček sasvim su potvrdila ocjene i stavove KPJ. Tito je ta iskustva, u pomenutom listu i u članku pod istim naslovom, rezimirao na sljedeći način: »... U odnosu na unutarnju konsolidaciju stanja u zemlji, o kojoj se mislilo da će nastupiti poslije Sporazuma, ne vidi se takođe nikakvih rezultata. Sve češći su sukobi srpske i hrvatske buržoazije zbog teritorijalnih pitanja. Hrvati (misli se na hrvatsku buržoaziju — N. B.) traže priključenje daljnjih dijelova Bosne kao i Vojvodine Hrvatskoj, dok sva srpska buržoazija uključujući ovdje i opoziciju: radikale, demokrate, JNS, izražava mišljenja da su Hrvati i previše dobili, da treba oštro nastupiti protiv svih slabosti u odnosu na Hrvate.

Srpska buržoazija proširila je parolu: »Srbi na okup«. Hrvatska buržoazija sa svoje strane podjaruje narod sve više i više na nacionalnu mržnju protiv drugih naroda. Sve to ukazuje na to da nema govora o nekom stalnom kursu ka unutrašnjoj konsolidaciji, već se radi o tome koja će buržoazija, da li srpska ili hrvatska, uspjeti da prigrabi više prostora za iskorištavanje. Kako je, pak, apetit hrvatske buržoazije ogroman, možemo da očekujemo još teže sukobe obaju buržoaskih tabora.«⁸⁹⁾ Na sličan način okarakterisao je nastalu situaciju E. Kardelj u članku **Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda** objavljenom u **Proleteru**. On ukazuje da je poslije Sporazuma »... hrvatska buržoazija — ohrabrena uspjehom za koji se nije ona sama borila« — pokazala »... svoje imperijalističke pipke. Zatražila je Bosnu, Vojvodinu itd. što velikosrpski hegemonisti nisu spremni dati iz svojih ruku, držeći da je ugnjetavanje Bosne i Vojvodine stvar Beograda, a ne Zagreba. Hegemonisti su udarili u srpski šovinistički bubanj, počeli zvati 'Srbe na okup', jer su tobože u opasnosti pozicije srpskog naroda. (...) Opas-

⁸⁶⁾ Arhiv IRPS, Zbirka RP/II (otkup).

⁸⁷⁾ **Proleter**, br. 1—2, 1940.

⁸⁸⁾ **Die Welt**, Stokholm, br. 13/1939.

⁸⁹⁾ Isto, br. 32/1940.

nost su osjetili i bosanski begovi, bojeći se za svoje pozicije u Bosni i Hercegovini. Tako se u buržoasko-veleposjedničkom logoru razvila za-grizljiva unutrašnja borba za teritorijalnu podjelu Jugoslavije i za podjelu učešća u centralnoj vladi.«⁹⁰⁾

Za utvrđivanje koncepcija KPJ o pitanju položaja Bosne i Hercegovine od osobitog su značaja stavovi partijske organizacije u ovoj pokrajini, formulisani krajem 1939. i 1940. godine. E. Redžić je u pomenutom članku o **Pregledu istorije SKJ** s pravom ukazao na veliki značaj »Trećeg otvorenog pisma bosansko-hercegovačke studentske omladine«⁹¹⁾ u kojem je »na osnovu istorijske analize« traženo jedno realno i istorijski opravdano rješenje položaja Bosne i Hercegovine. U okviru diskusija o nacionalnom pitanju među komunistima i naprednom studentskom omladinom iz Bosne i Hercegovine na beogradskom i zagrebačkom univerzitetu došlo se do saznanja da za ovu pokrajinu nema boljeg rješenja nego autonomija. Otud je i potekla ideja da se narodima Bosne i Hercegovine uputi proglas u vidu »otvorenog pisma« s pozivom da se bori za autonomiju. Njegovi autori bili su tada već istaknuti partijski aktivisti Avdo Humo i Osman Karabegović,⁹²⁾ a među 509 potpisnika najveći je broj članova i simpatizera KPJ koji su i kasnije aktivno učestvovali u oslobodilačkom ratu i revoluciji. Zbog posebnog značaja ovog dokumenta za razmatranje tematike o kojoj je riječ, nužno je navesti pojedine stavove iz njega bez obzira na to što su neki od njih korišteni u malom broju historiografskih radova. To će, uostalom, omogućiti da se lakše i brže shvati realizam kojim je KPJ, odnosno napredna studentska omladina pristupala razmatranju pitanja položaja Bosne i Hercegovine i borbi za njegovo rješenje. U ocjeni Sporazuma Cvetković-Maček u Pismu se kaže da on »... nije potpuno i konačno riješio hrvatsko pitanje, čije rješenje bez demokratije u cijeloj zemlji nije moguće. Tako isto nema se garantije za održanje toga sporazuma, dok se ne zadovolje opravdani zahtjevi drugih naroda i pokrajina za demokratskim preuređenjem čitave zemlje«. O pogledima na srpsko-hrvatske odnose uopšte, kaže se u Pismu: »... Bosansko-hercegovačka studentska omladina uvijek se živo zalagala i borila za sporazum srpskog i hrvatskog naroda, gledajući u bratskom sporazumu zalag za bolju budućnost naroda i pokrajina ove zemlje. Ona je u sporazumu gledala slom nenarodnih i nasilničkih režima, koji su kroz dvadeset godina haraćili bez odgovornosti po napaćenju našoj zemlji. Ona je u sporazumu gledala potpunu demokratizaciju i unutarnje preuređenje čitave zemlje na zadovoljstvo naroda i pokrajina...« Zalažući se za daljnje preuređenje i demokratizaciju države, b-h studentska omladina ističe da »od pravilnog rješenja pitanja Bosne i Hercegovine zavisi umnogome i pobjeda demokratije u Jugoslaviji. Samo u slobodi, kroz demokratiju ostvariće se bratski sporazum svih naroda ove zemlje i pravedno riješiti sva pokrajinska pitanja.«⁹³⁾ I ističući zahtjev za pravilno rješenje položaja Bosne i Herce-

⁹⁰⁾ *Proleter*, br. 3—4/1940.

⁹¹⁾ Arhiv IRPS, Zbirka RP/II, br. 315.

⁹²⁾ Osman Karabegović: *Prije dvadeset godina*, članak u knjizi *Kako je rođena nova Jugoslavija*, II, Beograd 1963, str. 302.

⁹³⁾ Pod terminima »pokrajina« i »pokrajinski« u ovom dokumentu, vjerovatno se podrazumijevaju sve jugoslovenske zemlje i pokrajine.

govine, sasvim opravdano i realno se ukazuje. »... Bosna i Hercegovina isprepletena je življem Srba, Hrvata i Muslimana i u njoj nije moguće postaviti granicu između Srba i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima ili Muslimanima. Mora biti jasno da će svaka podjela Bosne i Hercegovine pretpostavljati i jednu nepravdu nanесenu Muslimanima koji od uvijek čine jednu posebnu cjelinu«. Odgovarajući svim onim političkim grupama i pojedincima koji su iz raznih razloga protiv autonomije i koji tvrde »... da će u autonomnoj Bosni i Hercegovini ponovo pašovati age i begovi« i da će »... oživjeti austrijski bošnjakluk«, u »Otvorenom pismu« se vidovito ističe »... da će u autonomnoj Bosni i Hercegovini, u kojoj će sam narod bratski i složno uzeti sudbinu u svoje ruke, za uvijek nestati pašovanja i muslimanskih, i srpskih i hrvatskih gazda i zelenaša«, a da su u nedemokratskoj i neslobodnoj zemlji sve pokrajine »pašaluci«, te da je »borba za autonomiju Bosne i Hercegovine — borba za demokratsko uređenje naše zemlje i olakšanje mučnog života narodima Bosne i Hercegovine«.

Slični stavovi izraženi su kasnije i na značajnim skupovima i u lecima partijske organizacije u Bosni i Hercegovini i KPJ. U njima se, pored toga, sve više ističe nemogućnost rješenja ovog problema pod političkim vođstvom građanskih političkih snaga i potreba uvlačenja u političku borbu za autonomiju širokih narodnih masa sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije na čelu s radničkom klasom. To se osobito vidi u rezoluciji Pete pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održane krajem jula 1940. godine. »... Pod vladavinom hegemonije srbijanske buržoazije, stoji u ovoj rezoluciji, BiH tretirana je kao i za vreme Austrije, kao polukolonija iz koje je trebalo izvlačiti profite. Posledica toga jeste strahovita zaostalost i siromaštvo radnog naroda u BiH. Sporazumom Cvetković—Maček, položaj BiH izmenio se utoliko što se borba dveju buržoazija (srbijanske i hrvatske) oko te pokrajine zaoštrava. Takvim položajem BiH pogođene su i srpske i hrvatske radne mase, a u prvom redu najjače pogođene su muslimanske radne mase. Vođstvo JMO nikad nije zastupalo interese širokih slojeva muslimana. Muslimanske radne mase išle su za tim vođstvom samo zato što su osećale da su kao etnička grupa ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije. Vođstvo JMO pomagalo je uvek hegemonist. (ičke) režime i njegova tobožnja borba za autonomiju BiH gola je demagogija. **Narodna autonomija BiH jedino je pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa.** (podvukao N. B.). Narodnu autonomiju BiH srpske i hrvatske mase mogu izvojevati samo u zajedničkoj borbi na čelu s radničkom klasom.«⁹¹) I u letku Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH koji se pojavio krajem avgusta 1940. godine osuđen je Sporazum Cvetković—Maček i politika nagađanja buržoazije oko Bosne i Hercegovine. Oba ova dokumenta jasno odražavaju stavove partijske organizacije u ovoj pokrajini, ali oni pokazuju i nedovoljnu elastičnost u ostvarivanju saradnje sa potencijalnim saveznicom u borbi za autonomiju. Naime, nije izdiferenciran stav prema pokretu za autonomiju širokih muslimanskih masa koji se snažnije razvio krajem 1939. i početkom 1940. godine od politike vođstva JMO, kom-

⁹¹) **Proleter**, br. 9—10—11/1940.

promitovanog saradnjom s centralističkim režimima koje se, uostalom, aktivno uključilo u ovaj pokret baš pod pritiskom tih masa. Zato se taj pokret, uglavnom, poistovećuje s politikom JMO. U tom letku se, između ostalog, kaže: »... Navršila se godišnjica gospodskog sporazuma Cvetković—Maček—Korošec, sporazuma koji je počeo sa demokratskom demagogijom, a nastavlja se u znaku otvorene diktature i borbe hrvatske i srbijanske buržoazije za Bosnu i Hercegovinu, za to ko će više da izrabljuje i porobljava narode Bosne i Hercegovine. U toj borbi za Bosnu i Hercegovinu ne zaostaju ni muslimanska gospoda, koja sa lažnom parolom autonomije Bosne i Hercegovine žele da što skuplje prodaju radni svijet Bosne i Hercegovine. Sporazum Cvetković—Maček postao je golo oruđe nacionalnog političkog i ekonomskog ugnjetavanja i izrabljivanja«⁹⁵) Najzad, i na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, oktobra 1940, najznačajnijem partijskom skupu u godinama pred rat, istaknut je kao jedan od zadataka partije »... borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo, ističe se u Rezoluciji konferencije, **da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično.**«⁹⁶) (podvukao N. B.).

Ova kraća analiza stavova i pogleda KPJ na pitanje položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi bila je nužna da bi se pokazalo da je u KPJ, poslije dužeg perioda zanemarivanja ili nedovoljnog shvaćanja značaja ovog pitanja, u godinama neposredno pred slom stare Jugoslavije izgrađena i utvrđena koncepcija rješenja položaja Bosne i Hercegovine putem autonomije. To je bila koncepcija narodne autonomije, za razliku od političkih zahtjeva za autonomiju koje je dugi niz godina isticalo muslimansko građanstvo, a u kojima je ono, izuzev perioda 1939—1940. godine, istupalo samo u ime muslimanskog stanovništva, ističući često potrebu revizije obeštećenja begovata i čistu računnicu većeg učešća u vlasti, i time omogućavalo da druge političke snage, pa i KPJ, toj akciji uvijek pripisuju svojstva borbe za autonomiju kakvu je zahtijevao begovat.

Proces nagađanja i trvenja šovinističko-separatističkih nacionalizama građanske klase o »preuređenju« Jugoslavije i hegemonističkih nagodbi oko teritorije Bosne i Hercegovine u okviru toga preuređenja bio je samo nakratko prekinut u vrijeme neposredne opasnosti i fašističke agresije na Jugoslaviju. Ali se odmah poslije kratkotrajnog aprilskog rata, pa sve do 1945. godine, ta aktivnost nastavila svom žestinom i u najdrastičnijim oblicima, posredstvom kojih su kvislinzi svih vrsta uz pomoć fašističkih okupatora pokušali da provedu nacionalno istrebljenje. U tom istom vremenu — tokom oslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije — i KPJ je razvijala i u praksi provodila ideju o ravnopravnom položaju Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federativnoj zajednici. U tom periodu, u stvari, revolucionarna praksa prevazišla je ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine i u interesu pune slobode i ravnopravnosti sve tri grupacije bosansko-hercegovačkog stanovništva

⁹⁵) Letak u Arhivu IRP Beograd, Zbirka Bosna i Hercegovina pre rata, R. br. 1.

⁹⁶) **Komunist**, organ CK KPJ, Beograd 1946, br. 1, str. 117.

istakla potrebu rješenja položaja Bosne i Hercegovine, kao jedinice potpuno ravnopravne sa Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Crnom Gorom i Makedonijom. Ta ideja je realizovana stvaranjem Demokratske Federativne Jugoslavije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.⁹⁷⁾

Summary

From the breaking out of modern national movements in Yugoslavia up to the Liberation War and the Yugoslav Peoples' Revolution of 1941—1945, the national problem became the most significant component in the socio-political life of the middle-class, and later on, of the labour-class political organizations. In the framework of this problem, and especially within the framework of the Serbo-Croatian relations, the question of national character and national membership of Bosnia and Herzegovina to Serbia or Croatia was always present. Side by side with this, the idea of their autonomy existed as well. That idea had been born still during the Turkish rule, then in the period of Austro-Hungarian domination it was propagated in various ways, and, at last, side by side with the hegemonistic aspirations of Serbian and Croatian bourgeoisie in their fight for Bosnia and Herzegovina, it was transmitted into the political life of the Kingdom of Yugoslavia. These phenomena in the political life of Bosnia and Herzegovina appeared on the basis of the national mixture of the three national, i. e. three ethnic groups of peoples — Serbs, Moslems and Croats, and as a reflection of deep historical relations, come into being throughout the long period of the foreign rule and the increased nationalisms in the course of the development of the middle-class society.

Bosnia and Herzegovina has had its own public-law tradition dating as far as the Middle Ages, its approximately fixed historical borders and its historically developed political peculiarity coming back from the Turkish and the Austro-Hungarian dominations. The national mixture represented the fundamental factor owing to which the need for national sovereignty, in the classical sense of the word, had not been emphasized in Bosnia and Herzegovina, while its national, religious and social contradictions which the middle-class political organizations used to the uttermost for attaining their political aims, rendered impossible the sincere approaching and understanding among the peoples. Owing to the political disunity and divergent conceptions of Serbian and Croatian middle class on one side and the bey-lords — political representatives of the Moslems in the period of the Austro-Hungarian domination, on the other side, there were no concrete united actions for more favourable solutions as to the position of Bosnia and Herzegovina in the framework of the Monarchy.

---

⁹⁷⁾ O razrješavanju pitanja položaja Bosne i Hercegovine u toku oslobodilačkog rata i revolucije vidi opširnije moj rad: *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije*, objavljen u časopisu *Pregled*, br. 11—12, Sarajevo 1966, str. 435—448.

With the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and with the establishment of the centralized system of government in which high-Serbian hegemony prevailed, historical public-law and political traditions of the individual Yugoslav countries were neglected and so was historical peculiarity of Bosnia and Herzegovina. The middle-class politicians from this region went on with the fostering of traditional policy of national and religious antagonism even through the period between the two wars. Serbian and Croatian politicians whose political centers were in Beograd, namely in Zagreb, supported, without any reserve, their political conceptions of government or the status of Bosnia and Herzegovina in it, while the majority of the parties stood for the opinion that Bosnia »belonged« to »Serbs«, i. e. to »Croats«. Moslem politicians in their political struggle, mainly for Bosnia and Herzegovina autonomy, stayed alone, and a very small number of them joined the individual Serbian or Croatian middle class parties.

It became evident that it was impossible to achieve political unification of middle class political powers in the Kingdom of Yugoslavia for the consequent solution of the national problem of the peoples of Yugoslavian, and, side by side with it, for the consequent solution of Bosnia and Herzegovina position. When such problems were in question, the middle class politicians from this province never could come to an agreement.

Up to the second half of the thirties the Communist Party of Yugoslavia had overlooked or simply neglected the significance of settling the problem of Bosnia and Herzegovina position within the framework of Yugoslavia. Since that time on it worked out and defined the conception of how to solve that problem and it was by means of the national autonomy for which realization all the working people from this province — Serbs, Moslems and Croats, should fight. Namely, it became apparent that only in that way the equality of Serbian, Moslem and Croatian people in this area could be achieved, and both their understanding and approaching rendered possible. In the period of the Liberation War and the Revolution, this conception evaluated into the standpoint that Bosnia and Herzegovina, beside the other five national, became the sixth unit enjoying the same rights in the Yugoslav federation.